

روان‌شناسی اسلامی در ایران؛ گذشته، حال و آینده

حمید رفیعی‌هنر*

چکیده

«روان‌شناسی اسلامی» علم مطالعه «نفس» و کارکردهای آن است تا با کشف یا تولید قانونمندی‌های حاکم بر آن، به تأمین سلامت روانی و ایجاد یک زندگی خوب در راستای هدف متعالی بپردازد که خدای متعالی برای انسان رقم زده است. این موضوع در کشور اسلامی ایران بیش از سه دهه است که مورد توجه اندیشمندان دینی، دغدغه‌مندان فرهنگی و برخی از نهادهای علمی قرار گرفته است. در مقاله حاضر مؤلفان با یک بررسی مروری در میان آثار تاریخی و پژوهش‌های کنونی در پی آن بوده‌اند تا یک بررسی روندشناسانه در گذشته، حال و آینده روان‌شناسی اسلامی در ایران داشته باشند. بدین منظور نخست تاریخچه روان‌شناسی اسلامی در ایران در دو محور «پیشگامان» و «جریان‌های قرن حاضر» بررسی شده، سپس به معرفی آثار و نهادهای علمی فعال در روان‌شناسی اسلامی پرداخته و در نهایت از محدودیت‌ها و چشم‌انداز آینده روان‌شناسی اسلامی در ایران بحث کرده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان داد که در کنار آثار دانشمندان بنام اسلامی همچون فارابی، ابن‌سینا، زکریای قزوینی، سهل بلخی و ربان طبری در کتب علمای نامدار شیعه همچون شیخ کلینی، شیخ صدوق، سیدبن طاووس و سیدرضی نیز آثار روان‌شناختی قابل ردیابی بوده و در آثار دانشمندان قرن ۷ تا ۱۳ هجری همچون شیخ اشراق، نصیرالدین طوسی، ملاصدرا، فیض کاشانی و ملااحمد نراقی به ایده‌های روان‌شناختی پرداخته شده است. روند روان‌شناسی اسلامی در قرن حاضر نیز از چهار فاز دوره تمهید، دوره پالایش و موج اول تأسیس، دوره مقایسه و دوره موج دوم تأسیس

* استادیار پژوهشکده اخلاق و معنویت پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی قم (h.rafi@isca.ac.ir).

عبور کرده است. آثار روان‌شناسی اسلامی در دهه‌های حاضر نیز در قالب «کتب» «مجلات» «همایش‌ها» و «برنامه‌های آموزشی» نمود یافته است. تاکنون حدود ۹۰ جلد کتاب، ۱۳ مجله علمی، ۱۴ همایش ملی و بین‌المللی، صدها پایان‌نامه در مقطع ارشد و دکتری، ده‌ها کرسی علمی ترویجی و ۱۰ رشته رسمی آکادمیک تدوین و ارائه شده است و نهادهای علمی روان‌شناسی اسلامی در قالب «مراکز آموزشی - پژوهشی» (یازده مرکز) «انجمن‌های علمی» (سه تشکل) و «مراکز خدمات روان‌شناختی» (شش مرکز) در حال فعالیت‌اند. محدودیت‌ها و چشم‌انداز آینده روان‌شناسی اسلامی در ایران شامل محدودیت در روش‌شناسی علم، چالش آموزش روان‌شناسی سکولار، فاصله نظریه تا کاربرد در یافته‌های اسلامی و چالش روان‌شناسی فرهنگی و روان‌شناسی اسلامی می‌باشد که متناسب با هر یک از محدودیت‌ها، چشم‌اندازهایی ترسیم شده است.

واژگان کلیدی: روان‌شناسی اسلامی، ایران، مبانی، تاریخچه، مراحل، آثار، نهادها، محدودیت‌ها.

مقدمه

روان‌شناسی، علم مطالعه پدیده‌های روانی است که هنجارها و بایسته‌های روانی را برای تأمین سلامت و به‌باشی انسان در ابعاد فردی، خانوادگی و اجتماعی فراهم می‌کند (ر.ک: پیکرن و رادرفورد، ۲۰۱۰/ نارویی و عبدی، ۱۳۹۸). ادیان الهی هیچ‌گاه از این نیاز اساسی انسان غافل نبوده‌اند و دین اسلام به‌عنوان یکی از ادیان ابراهیمی با بیش از یک میلیارد و پانصد میلیون پیرو در جهان؛ توجه ویژه‌ای به شناخت روان دارد (ر.ک: والپل و دیگران، ۲۰۱۳). دانش روان‌شناسی اسلامی اگرچه هنوز جایگاه رسمی خود در مجامع علمی دنیا را نیافته است اما در کشورهای اسلامی در نیم‌قرن اخیر مورد توجه و مطالعه بوده و در کشور اسلامی ایران بیش از سه دهه است که مورد توجه اندیشمندان دینی، افراد دغدغه‌مند فرهنگی و برخی از نهادهای علمی قرار گرفته است (ر.ک: رفیعی هنر، ۱۳۹۹).

روان‌شناسی اسلامی در ایران، همچون جریان کلی آن در دنیا همواره با چالش‌های علم‌شناسانه مواجه بوده و در روند اسلامی‌سازی، موافقان (ر.ک: خسروی و باقری، ۱۳۸۴/ غروی و آذربایجانی، ۱۳۹۱/ خدایاری‌فر، ۱۳۹۸) و مخالفانی (ر.ک: پایا، ۱۳۸۶/ سروش، ۱۳۹۰) داشته است. موافقان این دانش تاکنون در حوزه مبانی نظری روان‌شناسی اسلامی؛ به‌خصوص مبانی علم‌شناختی (موضوع، هدف و روش) مطالب گوناگونی را به بحث گذاشته و تا حدودی تلاش کرده‌اند تا مرزهای این دانش را نمایان سازند. مهم‌ترین ایده‌ها در زمینه موضوع روان‌شناسی اسلامی عبارت‌اند از: فطرت (احمدی، ۱۳۶۲/ آل‌اسحاق، ۱۳۶۹)، عامل غیرمادی حیات؛ یعنی روح (حسینی، ۱۳۶۴)، نفس و کارکردهای آن (حسینی، ۱۳۷۳/ غروی، ۱۳۷۴/ حقانی زنجانی، ۱۳۷۸/ آذربایجانی، ۱۳۹۸/ خدایاری‌فر، ۱۳۹۸)، عمل (باقری و دیگران، ۱۳۷۵)، رفتار و فرآیندهای روانی (کاویانی، ۱۳۷۷/ شجاعی، ۱۳۹۴) و قلب (باقری، ۱۳۹۷)؛ که موضوعیت نفس توجه بیشتری را در میان پژوهشگران به خود جلب کرده است (ر.ک: خدایاری‌فر، آذربایجانی و شهابی، ۱۴۰۰). به‌تبع و تحت تأثیر انتخاب موضوع این علم، هدف روان‌شناسی اسلامی هم در دامنه‌ای از اهداف رفتارگرایانه مرسوم در روان‌شناسی جریان اصلی (توصیف، تبیین، پیش‌بینی و کنترل رفتار) تا سعادت و تقرب الهی بشر گسترده شده است (ر.ک: رفیعی‌هنر، ۱۳۹۸). درمورد روش این دانش نیز بر روش‌شناسی تکثرگرا به‌جای تمرکز بر روش واحد تأکید شده (ابوترابی و مصباح، ۱۳۹۸) و بررسی‌های مروری اخیر (فداکار داورانی و دیگران، ۱۳۹۹) نشان می‌دهد که بیشتر پژوهشگران ایرانی بر این موضوع اتفاق نظر دارند که در تولید و تدوین روان‌شناسی اسلامی می‌توان از همه روش‌ها اعم از روش‌های عقلی، تجربی، نقلی مبتنی بر وحی و شهودی استفاده کرد. باین‌حال همواره یکی از رویکردهای اثبات علمی بودن روان‌شناسی اسلامی؛ تأکید بر روش‌های تجربی بوده است؛ ازاین‌رو روان‌شناسی اسلامی به‌عنوان علمی معرفی می‌شود که به مطالعه «نفس» و کارکردهای آن پرداخته تا با کشف یا تولید قانونمندی‌های حاکم بر

آن، به تأمین سلامت روانی و ایجاد یک زندگی خوب در راستای هدف متعالی الهی پردازد (ر.ک: خدایاری فرد و دیگران، ۱۴۰۰).

با این حال، آنچه در بانک داده‌های روان‌شناسی اسلامی مشاهده می‌شود (ر.ک: رفیعی‌هنر، ۱۳۹۹) بررسی‌های مروری کمتری به وضعیت روندشناسانه روان‌شناسی اسلامی در ایران پرداخته و تاریخچه، پیشگامان، آثار و نهادهای این دانش به روشنی معرفی نشده؛ چالش‌ها و چشم‌انداز آینده آن به درستی روشن نشده است. مقاله حاضر در پی آن است تا با بررسی ریشه‌های تاریخی روان‌شناسی اسلامی در ایران، اتصال آن به روند کنونی را نمایان کرده و با بررسی وضعیت این دانش در شرایط کنونی؛ چشم‌اندازهای آینده این دانش را به بحث بگذارد.

۱. روش تحقیق

روش پژوهش حاضر بررسی مروری است. بررسی‌های مروری به دنبال جمع‌آوری تمام شواهدی‌اند که با معیارهای واجد شرایط از پیش تعیین شده برای بررسی یک پرسش تحقیق است (هیگینز و گرین، ۲۰۰۸). داده‌های پژوهشی تحقیق حاضر در دو بخش تاریخی و عصر حاضر به دست آمد. در بخش تاریخی نخست با معیار «روان‌شناختی بودن» یک اثر؛ به معنای پرداختن به جنبه‌های درون‌روانی یا میان‌روانی انسان، با رویکرد کنونی‌گرایی (Presentism)^۱ (ر.ک: هرگنهان و هنلی، ۲۰۱۴) مهم‌ترین شواهد تاریخی اندیشمندان ایرانی جمع‌آوری شد و در بخش آثار عصر حاضر از یک‌سو با مراجعه به یکی از پایگاه‌های اینترنتی معتبر علمی ایران (نورمگز، ۱۴۰۰) و از سوی دیگر با مراجعه به طرح‌های پژوهشی و

۱. بررسی آثار تاریخی از آن زاویه که با ادبیات علوم کنونی مرتبط است یا به رشد آن کمک می‌کند.

آرشیو پایان‌نامه‌های مهم‌ترین مراکز آموزشی - پژوهشی و انجمن‌های مرتبط به حوزه اسلام و روان‌شناسی (از جمله پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^ع، پژوهشگاه قرآن و حدیث و انجمن روان‌شناسی اسلامی حوزه علمیه قم) به شناسایی شواهد مرتبط به روان‌شناسی اسلامی پرداخته و به مرور نظام‌مند آنها پرداخته است. طبق آمار ارائه شده در نورمگز (۱۴۰۰) تاکنون ۱۹۱۹ مجله تخصصی در علوم انسانی و علوم اسلامی در ایران شناسایی و عرضه شده است. حدود ۹۶ مورد از این مجلات به حوزه روان‌شناسی و سلامت مربوط است که از این میان ۱۳ مجله بیشترین ارتباط را به حوزه اسلام و روان‌شناسی دارد.

۲. یافته‌های تحقیق

یافته‌های پژوهش در قالب چهار بخش تاریخچه روان‌شناسی اسلامی در ایران، آثار روان‌شناسی اسلامی، نهادهای علمی فعال در ایران و محدودیت‌ها و چشم‌اندازهای روان‌شناسی اسلامی ارائه می‌گردد.

۳. تاریخچه روان‌شناسی اسلامی در ایران

اگرچه اصطلاح «روان‌شناسی دینی» با برداشت کنونی آن نخستین بار در قرن ۲۰ به کار رفته (مک‌دونالد، ۱۹۰۹) و ایده «روان‌شناسی اسلامی» از دهه ۱۹۴۰ میلادی (۱۳۲۰ شمسی) مطرح شده (نجاتی، ۱۹۴۲؛ به نقل از: نجاتی، ۱۴۲۲)، اما ریشه‌های فکری و مباحث شاخه‌ای این علم از یک سو در آثار حدیثی علمای اسلامی و از سوی دیگر در آثار علمی اندیشمندان اسلامی قابل ردیابی است.

۳-۱. پیشگامان روان‌شناسی اسلامی

علمای نامدار اسلامی به‌خصوص از قرن سوم هجری احادیث پیامبر اسلام و امامان دوازده‌گانه شیعه را بر اساس فهم و پردازش فکریِ روش‌مند (اجتهاد دینی) در قالب کتب فقهی، کلامی و اخلاقی جای‌گذاری کرده‌اند. بخش زیادی از محتوای این کتب اخلاقی به مسائل و موضوعات روان‌شناختی مربوط می‌شود. برخی از مهم‌ترین این آثار (طباطبایی، ۱۳۹۰) در بازه قرون ۳-۷ هجری شامل موارد ذیل است: کتاب **العقل والجهل**، **الایمان والکفر**، **العشره**، **المعیشه و الزی والتجمل** در ذیل کتاب **پُرنفوذ الکافی** (کلینی، ۳۲۰)، کتب **مصادقة الإخوان**، **المواعظ و الخصال** (صدوق، ۳۳۸)، **نهج البلاغه** (سید رضی، ۳۶۳)، **مصباح المتهجد** (طوسی، ۴۱۷) و **کشف المحجه لثمره المهجه و محاسبه النفس** (سیدبن طاووس، ۶۲۱). کتب مذکور به معناشناسی نفس و عقل، توانمندی‌ها و ضعف‌های روانی - معنوی انسان، اصول سبک زندگی، تربیت دینی فرزند، اصول ارتباط‌های میان‌فردی و اجتماعی، ارتباط با خداوند، خودنظارتگری معنوی و روان‌شناسی معنویت پرداخته‌اند.

ازسوی‌دیگر، جهان اسلام مفتخر به دانشمندان اسلامی است که ایده‌ها و نظریه‌هایی را در شاخه‌های گوناگون روان‌شناسی طرح کرده‌اند. برخی از اندیشه‌های ایرانی مذکور (فارابی و ابن‌سینا) توسط تاریخ‌نگاران اولیه روان‌شناسی (برت، ۱۹۲۱) مورد توجه قرار گرفته، برخی دیگر همچون زکریای قزوینی، توسط اسلام‌شناسان اروپایی مانند تایشتر معرفی شده است. حق نیز در مقاله‌ای به تفصیل به مشارکت دانشمندان اولیه مسلمان از جمله دانشمندان ایرانی در شکل‌گیری روان‌شناسی پرداخته است. که شامل نظریه‌های ربان طبری (۲۱۷-۲۴۹ق)، بلخی (۲۲۸-۳۱۳ق)، رازی (۲۴۳-۳۱۱ق)، فارابی (۲۵۱-۳۲۹ق)، علی‌بن‌عباس مجوسی (۳۷۴ق)، ابن‌مسکویه (۳۲۰-۴۱۹ق)، ابن‌سینا (۲۲۸-۳۱۳ق)، غزالی (۴۳۷-۴۹۰ق) و فخر رازی (۵۲۸-۵۸۸ق) می‌باشد.

با این حال، نقش دانشمندان اسلامی از قرن ۶ تا ۱۳ هجری کمتر مورد توجه قرار گرفته است، از جمله شیخ اشراق، نصیرالدین طوسی، ملاصدرا، فیض کاشانی و ملا احمد نراقی. لازم است جهت تکمیل تاریخچه روان‌شناسی اسلامی ایده‌های روان‌شناختی برخی از این دانشمندان نیز معرفی گردد.

شهاب‌الدین یحیی سهروردی، ملقب به شیخ اشراق (۵۳۳-۵۷۰ق) فیلسوف مسلمان ایرانی است. در دوره اسلامی دو مکتب عمده فکری مشاء (میراث یونانی اسلامی شده به سردمداری ابن سینا) و اشراق (میراث ایرانی اسلامی شده به سردمداری شیخ اشراق) در ایران بوده است. فیلسوف اشراقی؛ برخلاف فیلسوف مشایی برای کشف حقایق عالم هستی بُعد معنوی انسان و شهود عرفانی را نیز با عقل و برهان همراه می‌کند (ملکی، ۱۳۹۶).

شناخت خود (علم‌النفس) از موضوعات مهم نظام حکمت اشراقی است و اساساً هدف نهایی آن، بازشناسی موقعیت «خود» در نظام هستی و یافتن سعادت غایی آن است. شیخ اشراق برخلاف حکمای مشائی، علم‌النفس را به الهیات نزدیک ساخته و مباحث آن، بیشتر ارائه طریق در چگونگی نجات و رهایی انسان از ظلمات جهان مادی است (آزیر و الیاسی، ۱۳۹۹). شیخ در کتاب **هیماکل النور** نفس انسانی را حقیقتی ملکوتی می‌داند که به واسطه بدن خاکی، زندانی شده و پس از کسب فضایل و کمالات، دوباره به حقیقت اولیه‌اش بازمی‌گردد (شریفی و فنائی اشکوری، ۱۳۹۸).

شیخ اشراق شخصیت آدمی را در قالب یک مدل «شناختی - عاطفی - معنوی» توصیف کرده است. او در کتاب **فی حقیقة العشق** (سهروردی، ۱۳۷۲) در قالب یک داستان پُر رمز و راز به توصیف نفس آدمی، ابعاد، نیروها و مکانیزم‌های گوناگون آن پرداخته است. در این مدل، هسته وجودی نفس انسان «عقل» است که دارای سه بُعد شناختی، عاطفی، رفتاری است که شامل خداشناسی - حُسن، خودشناسی - عشق و فقدان‌شناسی - حُزن می‌باشد. او برای این سه، جایگاه ارتباطی - سلسله‌مراتبی قائل است. حُسن در بالاترین

مرتب‌ه قرار گرفته و سعادت و کمال هر فرد در رسیدن به آن است که عشق - که خود مجهز به نیروهایی است که از یک سو یاری‌گر و از سوی دیگر مانع دستیابی به هدف نهایی‌اند - به شدت به حُسن علاقه دارد و با کمک حُزن به دنبال دستیابی به آن است. او حُسن را با استعاره «یوسف» معرفی می‌کند «عشق» را در قالب «زلیخا» و حُزن را در قامت «یعقوب» می‌داند. او نفس آدمی را بسان معشوق محزونی می‌داند که از وطن خود دور افتاده و در قالب سفری پرمخاطره و عبور از مرحله‌های گوناگون؛ در پی دستیابی به حُسن است. شیخ در تبیین این مدل، شواهدی از آیات قرآن کریم و برخی احادیث آورده است.

ابوجعفر محمد طوسی مشهور به خواجه نصیرالدین (۵۸۰-۶۵۳ق) نه تنها از بزرگ‌ترین دانشمندان ایرانی و فیلسوفان دوران اسلامی در قرن ۱۲ و ۱۳ که از اثرگذارترین آنهاست. خواجه نصیرالدین در علوم فقهی، فلسفی، کلامی، اخلاقی، عرفانی، نجوم و ریاضی سرآمد روزگار خود بوده و آثار متعددی در زمینه‌های مذکور تألیف کرده است (معصومی همدانی، ۱۳۹۱)؛ از جمله آثار اخلاقی - روان‌شناختی وی کتاب «اخلاق ناصری» است. بر اساس این کتاب، او به **هرم مراتب طولی کمال** (ابوالحسنی، ۱۳۹۲) معتقد بوده و سلامت نفس (تزکیه و تحلیه) را نخستین مرتبه کمال انسان (شرط لازم و نه کافی) دانسته است. بخشی از کتاب مذکور تحت عنوان **معالجه امراض نفس** (درمان بیماری‌های روانی) است؛ برای نمونه او به تبیین اختلال افسردگی پرداخته (پورحسین، ۱۳۷۵) و با پذیرش تعریف کندی (۱۸۰-۲۴۵ق) از افسردگی، آن را رنج روانی تعریف می‌کند که ریشه در دو عامل از دست دادن موضوع محبوب و عدم دستیابی به هدف مطلوب دارد. از نگاه خواجه نصیرالدین همه حالات روانی مستلزم نوعی فراق‌کنی روانی به درون یا بیرون بوده و آنها را می‌توان در دو دسته درونی‌سازی شده و بیرونی‌سازی شده تقسیم کرد که افسردگی جزء دسته اول است (ر.ک: حسینی علوی، ۱۳۸۱، ج ۱). او با طرح ایده «علاج الحزن» به ارائه برخی راهکارهای شناختی (از جمله اصلاح باور به پایداری دنیا و دستیابی به تمامی

خواسته‌ها در آن و مدیریت وابستگی‌ها در حوزه امکانات اقتصادی و شهوات بدنی) و بهره‌برداری از برخی توانمندی‌های مثبت (مانند شکر) برای درمان افسردگی اقدام کرده است (طوسی، ۱۳۸۷).

صدرالدین محمد شیرازی معروف به ملاصدرا و صدرالمآلهین (۹۵۰-۱۰۲۹ق) صاحب‌نظریه مشهور «حرکت جوهری: تغییرپذیری جوهر همه‌چیز در طبیعت» در قرون اخیر تأثیرگذارترین اندیشمند ایرانی بوده است (ذکاوتی قراگزلو، ۱۳۷۸). از ملاصدرا بیش از ۵۰ اثر علمی در علوم عقلی و نقلی به جای مانده است که معروف‌ترین آنها «الحکمة المتعالیه فی الأسفار العقلية الأربعة» است. در پایگاه مجلات تخصصی نور (نورمگز، ۱۴۰۰) نیز بیش از ۳۰۰۰ مقاله، مشخصاً در مورد ایده‌های فلسفی، عرفانی، روان‌شناختی و تربیتی ملاصدرا به ثبت رسیده است و این نشان از اهمیت دیدگاه این اندیشمند در میان پژوهشگران ایرانی است. در زمینه ایده‌های روان‌شناختی ملاصدرا نخست تبیین ویژه او از نفس، انواع آن، چگونگی ظهور و حدوث آن، حرکت اشتدادی - استکمالی آن و نوع ارتباط آن با بدن باید مورد توجه قرار گیرد. سپس ایده‌های مربوط به قوا و ابعاد روان‌شناختی انسان، معنا و هدف زندگی، کمال انسان و ارتباط شناخت با عواطف باید مورد تحلیل قرار گیرد که به‌طوری طبیعی بحث از همه آنها در این مقاله مختصر نمی‌گنجد.

از نگاه ملاصدرا (ر.ک: رفیعی هنر، الف، ۱۴۰۲، ج ۸، به نقل از: همو، ۱۳۹۷) نفوس انسانی از جهت نفس بودن آنها با به‌وجود آمدن بدن حادث می‌شوند اما از این جهت که حقیقت روحانی آنها در علم الهی وجود داشته؛ باید آن را قدیم دانست؛ بنابراین نفس را باید «جسمانیة الحدوث» دانست که وقتی از قوه به فعل تبدیل شده و به حد کمال رسید «روحانیة البقاء» خواهد شد؛ در واقع نفس انسانی از اول شکل‌گیری آن تا رسیدن به غایتش دارای درجات و مراتب گوناگون است که در اول نشئه خود جوهر جسمانی است سپس

به تدریج به صورت اشتدادی تحول یافته و دارای درجاتی می‌شود؛ تا حدی که قائم بذات گردد و از این دنیا به جهان آخرت حرکت نماید و به پروردگار خویش بازگردد. پس جسمانیة الحدوث است و روحانیة البقاء (ملاصدرا، ۱۴۰۳؛ به نقل از: رفیعی هنر، ۱۳۹۷).

دیدگاه ملاصدرا (ملاصدرا، ۱۴۰۵؛ به نقل از: رفیعی هنر، ۱۳۹۷) در شخصیت، آسیب‌شناسی و سلامت یک دیدگاه تحولی است. از منظر ملاصدرا نفس انسان دارای چهار مرتبه نباتی، حیوانی، انسانی و ملکی (قدسی) است که در یک پیوستار رتبه‌بندی شده از دنیا تا آخرت گسترانده شده است. مادامی که جنین در رحم است نفس آدمی بالفعل در مرتبه «نفس نباتی» بوده و بالقوه حیوان است و زمانی که از شکم مادر خارج می‌شود نفس به تدریج تا اوائل بلوغ صوری به درجه «نفس حیوانی» ارتقا می‌یابد که در این هنگام بالفعل حیوان بشری بوده و بالقوه «نفس انسانی» است. سپس در یک فرآیند تدریجی توان فکر و درک او رشد یافته و عقل عملی او تا بلوغ معنوی اش (حدود چهل سالگی) کامل می‌شود. در این مرتبه انسان نفسانی بالفعل می‌شود (ر.ک: ملاصدرا، الف، ۱۴۰۲، ج ۸، به نقل از: رفیعی هنر، ۱۳۹۷) حال، اگر در او استعداد ارتقا به حد «نفس قدسیه» باشد در آن هنگام انسان بالفعل و ملک بالقوه است والا بالفعل انسان و بالقوه شیطان تلقی می‌شود (ر.ک: ملاصدرا، ۱۴۰۵؛ به نقل از: رفیعی هنر، ۱۳۹۷) و شاید از هزاران فرد یک نفر به مرتبه نفس قدسیه نایل شود (ملاصدرا، ب، ۱۴۰۲؛ به نقل از: رفیعی هنر، ۱۳۹۷). البته از سخنان ملاصدرا برمی‌آید که هر مرتبه از نفس، ویژگی‌های مرتبه قبلی به اضافه چیزهای بیشتر را داراست؛ بنابراین فرد در هر مرتبه از نفس (به خصوص نفس حیوانی و انسانی) می‌تواند سالم (اطاعت‌پذیر و آرام) یا بیمار (سرکش و ناآرام) بوده؛ به سعادت یا شقاوت برسد. نکته جالب در این دیدگاه این است که نفس آدمی تغییرپذیر بوده و نفس حیوانی بیمار حتی در آخرت پس از تحمل عقوبت، می‌تواند منقاد شده، به سمت سلامت حرکت نماید. به نظر می‌رسد تفکر صدراپی مبنای محکم و مناسبی برای روان‌شناسی اسلامی می‌تواند باشد.

ملا محسن فیض کاشانی (۱۰۴۸-۹۶۴ق) حکیم، محدث و عارف شیعه است. او شاگرد و داماد ملاصدر است. برای فیض ۱۱۶ عنوان کتاب و رساله ثبت شده است؛ از جمله کتب معروف اخلاقی او *الْمَحَجَّةُ الْبَيْضَاءُ فِي تَهْذِيبِ الْأَخْبَاءِ* است. او این کتاب را به قصد تصحیح، پالایش و تشریح کتاب *إحیاء علوم الدین* غزالی تدوین کرده است. فیض ضمن پذیرش بخش زیادی از نظریه‌های غزالی به طرح ایده‌های خود نیز پرداخته است (فیض کاشانی، ۱۴۱۷).

فیض متأثر از ملاصدرا و غزالی یک نظریه‌شناختی - انگیزشی در تبیین رفتار و تحول شخصیت ارائه داده است. از نظر او، نفس آدمی برای انجام رفتارهای خود، تحت حاکمیت پنج منبع‌شناختی - انگیزشی درونی و بیرونی است که عبارت‌اند از عقل و طبع (منابع درونی)، شرع و عرف (منابع بیرونی) و عادت (منبع بیرونی درونی شده). باین حال، عقل و شرع با یکدیگر و طبع و عادت با هم هماهنگی بیشتری دارند و عرف به‌عنوان قانونی که عامه مردم در میان خود وضع کرده، چون با اختلاف زمان، مکان و قومیت‌ها تغییر می‌کند، گاه با گروه اول و گاه با گروه دوم خواهد بود. از نظر فیض همواره احتمال شکل‌گیری تعارض میان نیروهای مذکور یا مختل شدن شناخت‌های فرد در تشخیص گزینه مناسب و در نتیجه گم‌گشدرگی در مسیر سلامت و سعادت نهایی وجود دارد. حل یا عدم حل تعارضات مذکور، نفس آدمی را در یکی از مراتب ملهمه، مطمئن، لوامه و اماره قرار خواهد داد. فیض راهبردهایی برای حل تعارض ارائه داده است (همو، ۱۴۲۳).

نظریه فیض در تبیین شخصیت اساساً یک نظریه‌شناختی است از این رو او توجه ما را به رشدشناختی - معنوی افراد در پنج مرحله حسی، خیالی، عقلی، فکری و قدسی جلب می‌کند (قلی‌زاده، ۱۳۸۹) مرحله حسی، دریافت اطلاعات از طریق حواس پنجگانه است. مرحله خیالی (که پس از گذران دوره نوزادی است) به ثبت و نگهداری اطلاعات به‌دست آمده از مرحله قبل مربوط می‌شود. فیض در این مرحله تلویحاً به دو پدیده

«پایداری شیء» و «نگهداری ذهنی» که در قرون حاضر توسط روان‌شناسان شناختی مورد توجه قرار گرفته؛ اشاره کرده است. فرد پس از گذراندن دوران کودکی و در مرحله عقلی، معانی کلی و ضروری خارج از حس و خیال را ادراک کرده و در مرحله فکری به پردازش معارف عقلی محض و ترکیب آنها برای نتیجه‌گیری‌های انتزاعی تر می‌پردازد. مرتبه بالاتر از انتزاع «روح قدسی» نام دارد که همه افراد بدان دست نیافته و ویژه پیامبران و برخی اولیای الهی است. در این مرحله، فرد به درک یافته‌های عالم غیب، پاره‌ای از معارف ملکوت آسمان‌ها و زمین و معارف ربانی نایل می‌شود؛ موضوعی که فرد در مراحل عقلی و فکری قادر به درک آنها نیست.

احمدبن محمد مهدی فاضل نراقی؛ معروف به ملا احمد نراقی (۱۱۵۰-۱۲۰۸ق) دانشمند ایرانی و مجتهد شیعه، مؤلف ۳۵ اثر در زمینه فقه، اصول، حدیث و اخلاق است. یکی از کتاب‌های معروف او **معراج السعادة** است که بر مبنای اخلاق فضیلت‌گرای ارسطویی و تدقیق آن با متون اسلامی به تبیین ویژگی‌های روانی انسان، آسیب‌شناسی و ارائه درمان آن پرداخته است. ملا احمد نراقی را که باید از پیشگامان روان‌شناسی مثبت‌گرای اسلامی دانست؛ روان آدمی را به کوه (یا مخروطی) تشبیه کرده که تنها قله آن خیر است، بالارفتن از آن دشوار و پایین آمدن از آن سهل است و افراد با نحوه به‌کارگیری قوای روانی اصلی یعنی شهوت، غضب و عقل در مسیر صعود (سلامت - سعادت) یا نزول (مرض - شقاوت) قرار خواهند گرفت. هدف هر یک از قوای سه‌گانه رساندن فرد به یک لذت یا دفع یک رنج است. سلامت روان فرد در حفظ اعتدال قوای سه‌گانه و بیماری او در به افراط یا به تفریط کشاندن آن، یا فساد آن قوه است. نراقی در جنبه صعود (سلامت - سعادت) با مدل «انتخاب - مراقبه» به تبیین مراحل «تزکیه نفس» پرداخته است و در جنبه نزول (بیماری - شقاوت) با شیوه «مقابله با ضد»، راه‌های بازگشت فرد به خط تعادل را معرفی کرده است. در مدل انتخاب - مراقبه فرد یک خُلق (توانمندی‌های

عملیاتی شده که از فضیلت‌های سه‌گانه عفت، شجاعت و حکمت برخاسته‌اند) را با هدف حفظ و ارتقای آن، انتخاب کرده، با دورا هبرد مراقبت محیط و مراقبت از اعمال پیش می‌رود. در مراقبت از اعمال همواره فرد مراقب خارج‌نشدن غضب، شهوت و عقل از حد اعتدال است. در شیوه مقابله با ضد نخست باید نوع اختلال و علت آن تشخیص داده شود. در نظام فکری نراقی اختلالات روانی در هفت طبقه کلی (عاقله، شهویه، غضبیه، عاقله - شهویه، عاقله - غضبیه، شهویه - غضبیه و عاقله - غضبیه - شهویه) و هر طبقه در سه نوع (مختل شدن کمی به صورت افراط، مختل شدن کمی به صورت تفریط و مختل شدن کیفی در قالب فساد قوه) تقسیم می‌شوند (نراقی، ۱۳۷۲).

پس از تشخیص، فرد در یک فرآیند درمانی پیوستاری نخست باید برخی از رفتارهای تقابلی را انجام می‌دهد، سپس به فعالیت‌های شناختی - رفتاری روی آورده، آسیب‌های بیماری مذکور را تصور کرده و با خودگویی‌های هدایت‌شونده، خود را به اصلاح وادارد، سپس با غرقه‌سازی، در رفتارهای متضاد قرار گرفته، خود را مجبور به انجام آنها کند - مثلاً باقی ماندن در فضای تاریک برای فردی که فویبا دارد - و در نهایت و در صورت عدم تأثیر مراحل قبل، خود را به انجام اعمال دشوار (ریاضت) وادارد (همچون محروم کردن خود از روشنایی). البته نراقی به درمان زیرنظر یک متخصص تأکید دارد (نراقی، ۱۳۷۲).

۳-۲. روان‌شناسی اسلامی در قرن حاضر (۱۳۰۰-۱۴۰۰)

بررسی روند تاریخی روان‌شناسی اسلامی در کل جهان و در ایران دست‌کم به دو دلیل دشوار است. اول، عدم انسجام یافتگی این علم و دوم، پراکندگی آثار و تحقیقات در دهه‌های گوناگون قرن بیستم. اخیراً رفیعی هنر با اقتباس از ایده برخی روان‌شناسان مسلمان (کاپلیک و اسکینر، ۲۰۱۷) در یک بررسی متاستنز در میان آثار روان‌شناختی به «جریان‌شناسی روان‌شناسی اسلامی در عصر حاضر» پرداخته و روند تاریخی این علم را

در چهار فاز دسته‌بندی کرده است که شامل دوره تمهید، دوره پالایش و موج اول تأسیس، دوره مقایسه و دوره موج دوم تأسیس می‌باشد. البته همان‌طور که مشاهده خواهد شد فازهای مذکور دارای خط برش دقیق نبوده و در برخی مقاطع هم‌پوشانی باهم دارند.

در دوره تمهید که حدوداً بین ۱۲۹۰-۱۳۳۰ می‌باشد صرفاً به معرفی اندیشه اندیشمندان مسلمان در حوزه اسلام و روان‌شناسی طی شده است. در فاز دوم که حدوداً از ۱۳۳۰-۱۳۷۰ گسترده شده ما همزمان با دورویکرد پالایش روان‌شناسی جریان اصلی و موج اول در تأسیس روان‌شناسی اسلامی مواجه‌ایم. در این دوره از یک‌سو برخی از اندیشمندان به نقد مبانی یا نظریه‌های روان‌شناسی معاصر پرداخته و ازسوی دیگر برخی به دنبال پی‌ریزی روان‌شناسی بر اساس اسلام بوده‌اند. مقاله «شخصیت انسان از نظر روان‌شناسی جدید و از لحاظ دین» (سعیدی، ۱۳۲۹) جزء نخستین آثاری است که برخی اندیشمندان ایرانی با نگاه انتقادی به نظریه‌های روان‌شناختی و نقد آن از منظر قرآن کریم نگاشته‌اند. مقاله «بازهم خدا یا انسان» (صاحب‌الزمانی، ۱۳۵۴) و کتاب «مکتب‌های روان‌شناسی و نقد آن» (غروی، ۱۳۶۹) نیز از دیگر آثار انتقادی ایرانی در بازه مذکور است. در مقابل، سلسله‌مقالاتی تحت عنوان «روان‌شناسی اسلامی» که توسط برخی اندیشمندان حوزوی (یزدی، ۱۳۴۵) در این بازه زمانی به‌رشته تحریر درآمده، حکایت از اتخاذ رویکرد تأسیسی دارد. همچنین کتب آموزش و پرورش بر مبنای روان‌شناسی اسلامی (ریاضی، ۱۳۶۰)، فطرت: بنیان روان‌شناسی اسلامی (احمدی، ۱۳۶۲)، بررسی مقدماتی اصول روان‌شناسی اسلامی (حسینی، ۱۳۶۴) و اسلام و روان‌شناسی (آل‌اسحاق، ۱۳۶۹) از آثار روان‌شناسان این دوره به‌شمار می‌آیند (به‌نقل از: رفیعی‌هنر، ۱۳۹۹).

باین حال، برخی از مؤلفان آثار تأسیسی در دوره مذکور فاقد تحصیلات آکادمیک روان‌شناختی بوده؛ آگاهی‌های جامع از علم روان‌شناسی نداشته و برخی دیگر ملزومات تأسیس یک علم را به‌درستی لحاظ نکرده بودند؛ موضوعی که نگاه نقادانه متخصصان را

برانگیخت و باعث شد تا حدود دو دهه، تأسیس روان‌شناسی اسلامی به محقق رفته؛ یا در مقام فراهم آوردن تمهیدات لازم برآید (رفیعی هنر، ۱۳۹۹).

از این رو فاز سوم از حدود ۱۳۶۰-۱۳۸۰ بیشتر به دنبال مقایسه دیدگاه‌ها، مدل‌ها و مفاهیم روان‌شناختی و دیدگاه‌های اسلامی می‌باشد. رویکرد مقایسه باب گفت‌وگوی طرفینی را بیش از شیوه‌های دیگر فراهم می‌سازد. شاید بتوان گفت بخش زیادی از تحقیقات انجام شده در ایران و به خصوص در میان روان‌شناسان حوزه علمیه قم از رویکرد مقایسه تبعیت می‌کرده است. دو مرکز علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (<http://eshop.iki.ac.ir>) و مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام (<http://rihu.ac.ir/fa/book>) در شهر قم تاکنون حدود ۹۰ جلد کتاب در حوزه روان‌شناسی منتشر کرده‌اند که رویکرد اصلی اکثر این کتب در بازه زمانی مورد اشاره؛ مقایسه‌ای بوده است.

در نهایت با فراهم شدن تمهیدات لازم و گردهم آمدن رسمی تعدادی از روان‌شناسان مسلمان با اهداف و سیاست‌های مشترک با تأسیس انجمن‌های علمی همچون انجمن روان‌شناسی اسلامی (www.Islamicpa.com / حوزه علمیه قم، ۱۳۸۳) و رشته‌های رسمی دانشگاهی (همچون رشته روان‌شناسی مثبت‌گرای اسلامی، ۱۳۸۹) عملاً موج دوم تأسیس روان‌شناسی بر مبنای اسلام به راه افتاد. در این بازه زمانی شاهد طراحی ابزار سنجش، تدوین مدل‌های قابل دفاع و تدوین کتب و مقالات تخصصی توصیفی و تجربی هستیم که در ادامه معرفی خواهند شد (رفیعی هنر، ۱۴۰۱).

۴. آثار روان‌شناسی اسلامی

در این قسمت آثار روان‌شناسی اسلامی در چهار قالب کتب، مجلات و فصلنامه‌ها، همایش‌های علمی و برنامه‌های آموزشی معرفی می‌گردد. طبیعی است که معرفی همه آثار نیازمند بررسی‌های مروری مفصل‌تر بوده و در اینجا به مهم‌ترین آنها اکتفا می‌شود.

۴-۱. کتاب‌ها

همان‌طور که قبلاً اشاره شد بیشترین آثار روان‌شناسی اسلامی توسط مراکز حوزوی و روان‌شناسان الهی‌دان در شهر قم منتشر شده است، باین‌حال دیگر روان‌شناسان مسلمان نیز در سال‌های اخیر وارد این گردونه شده‌اند. در جدول ۱ تلاش شده است تا خلاصه‌ای از مهم‌ترین کتب شاخه‌های گوناگون روان‌شناسی که در دو دهه گذشته منتشر یا تجدید چاپ شده‌اند معرفی گردد.

جدول ۱. مهم‌ترین کتب روان‌شناسی اسلامی در ایران در دو دهه گذشته

عنوان / نویسنده	شاخه
نگاهی به روان‌شناسی اسلامی (غروی، آذربایجانی، فرقانی و دیگران، ۱۳۹۱)؛ دیدگاه‌های روان‌شناختی حضرت آیت‌الله مصباح یزدی (شجاعی، ۱۳۹۲)؛ علم‌النفس از دیدگاه دانشمندان اسلامی: روان‌شناسی اسلامی (کجباف، ۱۳۹۵)؛ علم‌النفس از دیدگاه اندیشمندان مسلمان (نارویی، ۱۳۹۶)؛ کلیات و مفاهیم در روان‌شناسی اسلامی (کلانتری، ۱۳۹۷)؛ روان‌شناسی از دیدگاه دانشمندان اسلامی (ازهای، ۱۳۹۸)؛ روان‌شناسی در قرآن (کاوپانی، ۱۳۹۸)؛ روان‌شناسی در نهج‌البلاغه (آذربایجانی و شجاعی، ۱۳۹۸)؛ روان‌شناسی در قرآن و حدیث (شجاعی، ۱۳۹۸)؛ درس‌نامه روان‌شناسی اسلامی (مرعشی، ۱۴۰۰)	مباحث اساسی روان‌شناسی اسلامی
الگوی انسان کامل با رویکردی روان‌شناختی (بشیری، ۱۳۹۰)؛ نظریه‌های انسان سالم با نگرش به منابع اسلامی (شجاعی و حیدری، ۱۳۸۹)؛ ضمیر ناخودآگاه در قرآن (اعرافی، ۱۳۹۳)؛ روان‌شناسی مهار خویشتن با نگرش اسلامی (رفیعی‌هنر، ۱۳۹۵)؛ نظریه‌های شخصیت با نگرش به منابع دینی (بشیری و حیدری، ۱۳۹۶)؛ خودشناسی با رویکرد یکپارچه توحیدی (شریفی‌نیا، ۱۳۹۶)؛ هشیاری و ناهشیاری: مقایسه دیدگاه روان‌تحلیل‌گران و اندیشه علامه طباطبایی (عبدلی، ۱۳۹۸)؛ روان‌شناسی شخصیت از دیدگاه اسلامی (احمدی، ۱۳۹۷)؛ شخصیت از دیدگاه صفات: نظریه‌های روان‌شناسی و اسلامی (شجاعی، ۱۳۹۷)	شخصیت

شاخه	عنوان / نویسنده
روان‌سنجی	مقیاس سنجش دینداری با تکیه بر اسلام (آذربایجانی، ۱۳۸۲)؛ عقل دینی و ساخت مقیاس آن (رحیم میردردیکوندی، ۱۳۸۹)؛ مبانی نظری و روش‌شناسی مقیاس‌های دینداری (خدایاری‌فر، فقیهی، غباری‌بناب و دیگران، ۱۳۹۱)؛ سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن (کاویانی، ۱۳۹۲)؛ معیارهای انتخاب همسر از دیدگاه اسلام و ساخت مقیاس آن (حسین‌خانی، ۱۳۹۷)؛ رضامندی زناشویی از منظر اسلام و ساخت مقیاس آن (جدیری، ۱۳۹۷)
آسیب‌شناسی و درمان	روان‌شناسی رفتار جنسی (کجیاف، ۱۳۸۵)؛ نقد ملاک‌های بهنجاری در روان‌شناسی با نگرش به منابع اسلامی (ابوترابی، ۱۳۸۶)؛ درآمدی بر روان‌شناسی تنظیم رفتار با رویکرد اسلامی (شجاعی، ۱۳۸۸)؛ درمان یکپارچه توحیدی (شریفی نیا، ۱۳۹۱)؛ اصول روان‌درمان‌گری و مشاوره با رویکرد اسلامی (جانبرزگی، ۱۳۹۵)؛ معناشناسی افسردگی از منظر قرآن (بهرامی احسان، فیاض و اخوت، ۱۳۹۵)؛ نظریه خودیابی اسلامی در درمان وسواس (نارویی، ۱۳۹۶)؛ روش‌های تغییر رفتار در آموزه‌های دینی و روان‌شناسی (صداقت، ۱۳۹۶)؛ درمان چندبُعدی معنوی، یک رویکرد خداسو (جانبرزگی، ۱۳۹۸)؛ زوج‌درمانی با روی آورد اسلامی (سالاری‌فر، ۱۳۹۸)؛ روان‌درمانی کرامت‌محور (پورابراهیم و رسولی، ۱۳۹۸)؛ نگرشی قرآنی به روان‌درمانی، رفتاردرمانی و شخصیت‌درمانی (مرتضوی، ۱۳۹۹)؛ مشاوره و درمان سوگ با نگرش اسلامی (نعمتی‌پور، ۱۳۹۹)؛ بازسازی دینی؛ نگاهی روان‌شناختی به توبه (تیبیک، ۱۴۰۰)
سلامت و بهداشت روانی	بهداشت و سلامت روان با نگرش به آموزه‌های دینی (قاسمی، ۱۳۸۸)؛ بهداشت روانی با نگرش به منابع اسلامی (سالاری‌فر، شجاعی، موسوی اصل و دیگران، ۱۳۹۰)؛ مهارخشم بر اساس دیدگاه اسلام (کیومرثی، ۱۳۹۰)؛ درآمدی بر پیشگیری از اعتیاد با رویکرد اسلامی (پسندیده و کیومرثی، ۱۳۹۳)؛ الگوی سلامت روانی بر اساس الگوی اسلامی ایرانی (غباری بناب و نصرتی، ۱۳۹۵)؛ مهارت‌های زندگی بر اساس آموزه‌های اسلامی (خطیب، ۱۳۹۶)؛ الگوی تنظیم رفتار جنسی با رویکرد اسلامی (عباسی، ۱۳۹۶)؛ مهار خشم و پرخاشگری در پرتو آموزه‌های دینی با ارائه الگوی اسلامی (جعفری هرفته، ۱۳۹۶)؛ توحیدباوری و بهداشت روانی (طباطبایی، ۱۳۹۷)؛ سلامت جنسی همسران: رویکرد اسلامی و روان‌شناختی (نورعلی‌زاده میانجی، ۱۳۹۷)؛ درآمدی بر روان‌شناسی آرزوها با رویکرد اسلامی (رفیعی‌هنر، ۱۳۹۸)؛ مراقبت معنوی بیماران (آذربایجانی و احمدی فراز، ۱۴۰۰)

شاخه	عنوان / نویسنده
خانواده	همسرداری از منظر دین با رویکردی روان‌شناختی (پناهی، ۱۳۹۴)؛ رضایت زناشویی (پسندیده، ۱۳۹۵)؛ خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی (سالاری‌فر، ۱۳۹۷)؛ نقش زن و مرد در خانواده با رویکرد اسلامی (پناهی، ۱۳۹۸)؛ خانواده در اسلام و روان‌شناسی (صفورائی‌پاریزی، ۱۳۹۸)؛ مهارت‌های زناشویی با نگرش به منابع اسلامی (سالاری فر، ۱۴۰۰)
روان‌شناسی دین	حج در آینه روان‌شناسی (احمدی، ۱۳۹۰)؛ خداجویی و نقش آن در نگرش به مرگ (علیانسب، ۱۳۹۱)؛ از خداآگاهی تا خودآگاهی و آثار روان‌شناختی آن (نورعلیزاده، ۱۳۹۴)؛ تجربه دینی در فرهنگ اسلامی (آذربایجانی، شیرازی و دیگران، ۱۳۹۵)؛ نقش عاطفه در ایمان (حقانی، ۱۳۹۶)؛ درآمدی بر روان‌شناسی دین (آذربایجانی و موسوی، ۱۴۰۰)
روان‌شناسی مثبت	الگوی اسلامی شادکامی (پسندیده، ۱۳۹۲)؛ پژوهشی در فرهنگ حیا (پسندیده، ۱۳۹۳)؛ صفات مثبت: بررسی و تحلیل روایات «مکارم الاخلاق» (عبدی و پسندیده، ۱۳۹۷)؛ نقش روان‌شناسی مثبت‌گرا اسلامی در هدفمندی در زندگی (ذاکری، ۱۳۹۸)؛ مثبت‌نگری در روان‌شناسی و اسلام (یوسفی نجف‌آبادی، ۱۳۹۹)؛ مبانی نظری روان‌شناسی مثبت‌گرای اسلامی (رفیعی هنر، زیرچاپ)
روان‌شناسی اجتماعی	درسنامه سبک زندگی اسلامی (با رویکرد تجویزی) (کاوینی، ۱۳۹۴)؛ روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی (سالاری‌فر، آذربایجانی و دیگران، ۱۳۹۹)
انگیزش و هیجان	انگیزش و هیجان: نظریه‌های روان‌شناختی و دینی (شجاعی، ۱۳۹۷)؛ قرآن و عواطف انسان (عقیفی، ۱۳۹۸)؛ الگوی تنظیم رغبت بر اساس مفهوم زهد اسلامی (عبدی، ۱۴۰۰)
رشد	روان‌شناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی (بی‌ریا، رهنما، شاملی و دیگران، ۱۳۸۳)؛ رشد خلاقیت و شاخص‌های آن در اسلام و روان‌شناسی (علیگلی و ساجدی، ۱۳۹۵)؛ روان‌شناسی تحول دینداری (نوذری، ۱۳۹۷)
روش‌شناسی	روش فهم روان‌شناختی متون دینی (پسندیده، ۱۳۹۸)؛ تدوین مداخلات روان‌شناختی (مراحل و شیوه تدوین) (صادقی سررشت، ۱۳۹۸)؛ الگوی علوم انسانی اسلامی (روان‌شناسی)؛ چهارچوب نظری و مدل عملیاتی (تقوی، ۱۳۹۹)

آنچه در جدول ۱ مشاهده می‌شود بخشی از صدها پژوهشی است که عموماً در قالب

پایان‌نامه‌های علمی و مقالات پژوهشی منتشر شده است؛ مثلاً تاکنون در حوزه روان‌سنجی دینی فعالیت‌های گسترده‌ای در ایران انجام شده است. طبق بررسی مروری رفیعی هنر در میان مقیاس‌های طراحی شده در ایران از ۱۳۹۸-۱۳۵۰ حدود ۷۰ مقیاس شناسایی شده که بر اساس منابع اسلامی در زمینه‌های فضیلت‌های مثبت (مانند توکل به خداوند، امید، تواضع، قناعت، شکر، صبر، عفو و گذشت، شجاعت، خوش‌بینی و کرامت)، رذیلت‌های اخلاقی (مانند تکبر، حرص، حسادت، خودفروبی، غفلت، دنیاگرایی و تعصب) و سازه‌های روان‌شناختی (همچون تنظیم رغبت، هوش اخلاقی، قدرت اراده، خودمهارگری، ثبات قدم و حرمت خود) طراحی شده است. بنابر گزارش خدایاری‌فر، فقیهی، غباری بناب و دیگران نیز از سال ۱۳۵۲-۱۳۸۲ نوزده مقیاس سنجش دینداری مبتنی بر آموزه‌های اسلام در ایران طراحی شده است. همچنین آذربایجانی (ر.ک: آذربایجانی، ۱۳۹۱، ب) به معرفی ۵ مقیاسی پرداخته که به سنجش مفاهیم اخلاقی می‌پردازد.

همچنین تاکنون مدل‌های مفهومی و پروتکل‌های آموزشی - روان‌شناختی در قالب پایان‌نامه‌های مقاطع ارشد و دکتری طراحی شده و امکان سنجی و کارآمدی اولیه آنها مورد آزمایش قرار گرفته است؛ از جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد: زهددرمانی برای مهار اضطراب (عبدی و دیگران، ۱۳۹۴)، امیددرمانی اسلامی برای افزایش بهزیستی روان‌شناختی بیماران ام‌اس (صالحی و دیگران، ۱۳۹۵)، مدل مفهومی هویت از منظر اسلامی (نوری و دیگران، ۱۳۹۵)، زوج درمانی اسلامی (جدیری و دیگران، ۱۳۹۶)، پروتکل خودنظم‌جویی دینی برای کاهش تعارضات زناشویی (جهانگیرزاده، ۱۳۹۶)، پروتکل تقرب به خدا برای مهار اضطراب (آینه‌چی، ۱۳۹۷)، پروتکل خودنظم‌جویی اسلامی برای درمان افسردگی (رفیعی هنر، ۱۳۹۷)، پروتکل لذت‌بری سعادت‌نگر برای درمان افسردگی (عباسی، ۱۳۹۸)، مدل مفهومی خوف از منظر اسلامی (خلیلیان و دیگران، ۱۳۹۷)، زوج درمانی اسلامی برای خیانت زناشویی (زارعی توپخانه، ۱۳۹۹)، پروتکل اسلامی مشاوره پیش از ازدواج (هراتیان،

۱۳۹۹)، الگوی مقابله دینی برای تنش‌های بین‌فردی (خطیب و دیگران، ۱۳۹۹) و مدل ارتباط درمانی اسلامی برای اختلال سلوک (صادقی سرشت، ۱۴۰۰).

۴-۲. مجله‌ها

طبق آمار ارائه‌شده در پایگاه مجلات تخصصی نور (نورمگز، ۱۴۰۰) از حدود ۹۶ مورد از مجلات ایران به حوزه روان‌شناسی و سلامت مربوط است که از این میان ۱۳ مجله بیشترین ارتباط را به حوزه اسلام و روان‌شناسی دارد. این مجلات در یک دهه و نیم گذشته راه‌اندازی شده و تاکنون بیش از ۱۴۰۰ مقاله علمی منتشر کرده‌اند. اطلاعات این مجلات در جدول ۲ منعکس شده است.

جدول ۲. مهم‌ترین مجلات اسلام و روان‌شناسی در ایران

ردیف	عنوان	نوع، سال تأسیس و تعداد شمارگان	وابستگی
۱	مطالعات اسلام و روان‌شناسی	دوفصلنامه، ۱۳۸۶، شماره ۲۹	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
۲	روان‌شناسی و دین	فصلنامه، ۱۳۸۷، شماره ۵۷	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی*
۳	پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده	فصلنامه، ۱۳۸۸، شماره ۲۷	جامعة المصطفیٰ ﷺ العالمیه
۴	دین و سلامت	دوفصلنامه، ۱۳۹۱، شماره ۱۷	دانشگاه علوم پزشکی مازندران
۵	اسلام و سلامت	دوفصلنامه، ۱۳۹۳، شماره ۱۴	دانشگاه علوم پزشکی بابل

ردیف	عنوان	نوع، سال تأسیس و تعداد شمارگان	وابستگی
۶	پژوهش در دین و سلامت	فصلنامه، ۱۳۹۳، شماره ۳۱	دانشگاه علوم پزشکی شهیدبهشتی
۷	مطالعات اسلامی زنان و خانواده	دوفصلنامه، ۱۳۹۳، شماره ۱۵	جامعه الزهراء
۸	اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی	دوفصلنامه، ۱۳۹۴، شماره ۱۴	مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت
۹	پژوهشنامه روان‌شناسی اسلامی	دوفصلنامه، ۱۳۹۴، شماره ۱۵	پژوهشگاه قرآن و حدیث
۱۰	پژوهشنامه سبک زندگی	فصلنامه، ۱۳۹۴، شماره ۱۲	پژوهشکده سبک زندگی اسلامی
۱۱	تحقیقات بنیادین علوم انسانی	فصلنامه، ۱۳۹۴، شماره ۲۶	مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا
۱۲	سبک زندگی اسلامی	فصلنامه، ۱۳۹۶، شماره ۲۳	معاونت فرهنگی وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی
۱۳	پژوهش‌های روان‌شناسی اسلامی	دوفصلنامه، ۱۳۹۷، شماره ۵	جامعة المصطفی العالمیه

۴-۳. همایش‌های علمی

مؤلفان این جستار، دست‌کم ۱۴ همایش ملی و بین‌المللی در زمینه اسلام و روان‌شناسی شناسایی کرده‌اند که در دو دهه گذشته در ایران برگزار شده است. مهم‌ترین همایش دائمی به «کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی» مربوط می‌شود که زیر نظر مجمع عالی علوم انسانی اسلامی هر دو سال یکبار برگزار می‌گردد. شورای سیاست‌گذاری

این همایش متشکل از ۱۷ عضو حقیقی و حقوقی و ۱۶ مرکز علمی کشور است. این کنگره دارای ۱۵ کمیسیون تخصصی بوده که یکی از آنها کمیسیون روان‌شناسی اسلامی است. دبیرخانه کنگره مذکور در ۱۲ سال گذشته موفق به برگزاری ۶ کنگره بین‌المللی شده است. در کمیسیون روان‌شناسی اسلامی تاکنون بیش از ۳۰۰ مقاله علمی دریافت شده که حدود ۹۰ مقاله آن پذیرش، ارائه و منتشر شده است. ششمین کنگره مذکور در دی ماه ۱۴۰۰ برگزار شد. همچنین مجمع عالی علوم انسانی اسلامی در چند سال گذشته اقدام به برگزاری نشست‌های سالیانه اساتید فعال در رشته‌های گوناگون علوم انسانی اسلامی کرده که نشست یک‌روزه اساتید روان‌شناسی اسلامی در دی ماه ۱۳۹۷ در مشهد مقدس برگزار گردید و صاحب‌نظران به طرح جدیدترین یافته‌های خود در عرصه روان‌شناسی اسلامی پرداختند (www.icih.ir). برای آشنایی با همایش‌ها به جدول ۳ مراجعه کنید.

جدول ۳. همایش‌های علمی اسلام و روان‌شناسی در ایران: ۱۳۸۰ - ۱۴۰۰

ردیف	عنوان همایش	اهداف / محورها	نهاد برگزارکننده / تاریخ برگزاری	توضیحات
۱	دومین جشنواره «پایان‌نامه‌های برتر حوزه روان‌شناسی با رویکرد دینی»	ترویج پژوهش و ایده‌ورزی و طراحی مداخلات در حوزه مشاوره با رویکرد دینی و به‌منظور گسترش حوزه دانش روان‌شناسی و مشاوره مبتنی بر آموزه‌های دینی	مرکز جامع مشاوره رشد و توانمندسازی آستان قدس رضوی / دی‌ماه ۱۴۰۰	انتخاب ۳۶ رساله از میان ۷۲ اثر ارسال شده به دبیرخانه https://www.razavi.ir
۲	کنگره بین‌المللی نقش معرفت	شناسایی ابعاد و شاخصه‌های علم دینی و	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه /	حضور ۲۹ سخنران (۹ سخنران غیرایرانی) و

ردیف	عنوان همایش	اهداف / محورها	نهاد برگزارکننده / تاریخ برگزاری	توضیحات
	دینی در علوم انسانی: از گفت‌وگو تا تأسیس علم دینی	روش‌شناسی در معرفت دینی	آبان ۱۴۰۰	ارائه ۳۰ مقاله علمی یکی از پتل‌ها به روان‌شناسی اختصاص داشت http://rihu.ac.ir
۳	کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی	ایجاد تحول در علوم انسانی، تولید فکر و تئوری و تأسیس بنیان‌های جدید علمی بر پایه مبانی و اصول دینی با استفاده از ظرفیت‌های جهان اسلام	مجمع عالی علوم انسانی اسلامی هر دو سال یکبار ۱۳۹۰ - ادامه دارد کنگره ششم دی‌ماه ۱۴۰۰	کمیسیون روان‌شناسی اسلامی یکی از ۱۵ کمیسیون تخصصی این کنگره است. http://icih.ir
۴	اولین همایش ملی «قرآن و روان‌شناسی»	هماهنگی و هم‌راستایی جریان‌های گوناگون روان‌شناسی اسلامی در کشور و مرور و ارزیابی تازه‌های پژوهش در حوزه قرآن و روان‌شناسی	دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران / تیرماه ۱۳۹۸	https://qpsy.ir
۵	همایش سالیانه سلامت معنوی	مهم‌ترین محورها: اسلام و نظریه مبنا در سلامت معنوی قالب‌ها و روش‌های وحیانی ارتقای سلامت معنوی	این همایش از سال ۱۳۹۱ هر ساله از سوی گروه سلامت معنوی فرهنگستان علوم پزشکی برگزار می‌شود.	http://www.ams.ac.ir

ردیف	عنوان همایش	اهداف / محورها	نهاد برگزارکننده / تاریخ برگزاری	توضیحات
		مراقبت‌های معنوی و سلامت معنوی و بهزیستی روان‌شناختی	هفتمین دوره این همایش در سال ۱۳۹۸ برگزار شد.	
۶	اولین جشنواره «پایان‌نامه‌های برتر حوزه روان‌شناسی با رویکرد دینی»	ترویج پژوهش و ایده‌ورزی و طراحی مداخلات در حوزه مشاوره با رویکرد دینی و به‌منظور گسترش حوزه دانش روان‌شناسی و مشاوره مبتنی بر آموزه‌های دینی	مرکز جامع مشاوره رشد و توانمندسازی آستان قدس رضوی - تیرماه ۱۳۹۸	انتخاب ۱۴ رساله از میان ۱۲۶ اثر ارسال شده به دبیرخانه https://www.razavi.ir
۷	اولین همایش بین‌المللی «دین، معنویت و کیفیت زندگی»	مهم‌ترین محورها: رابطه دین و معنویت، روان‌شناسی دین، تفکر مثبت، معنویت و عرفان، معنویت در اسلام و سایر ادیان، اثر معنویت بر سلامت فردی و اجتماعی جامعه و رابطه نظم و امنیت با سبک زندگی اسلامی	جامعة المصطفی العالمیه / تیرماه ۱۳۹۸ دومین همایش در بهمن ماه ۱۳۹۹ برگزار خواهد شد	انتخاب ۵۵ مقاله از میان ۳۰۰ مقاله http://icrsi.ir
۸	اولین کنگره بین‌المللی «قرآن و علوم»	مهم‌ترین محورها: مرجعیت علمی قرآن در حوزه علوم انسانی، قرآن	مدرسه عالی قرآن و حدیث جامعة المصطفی ﷺ	انتشار مجموعه مقالات در کتاب «قرآن و روان‌شناسی» (رضایی اصفهانی، کاویانی و

ردیف	عنوان همایش	اهداف / محورها	نهاد برگزارکننده / تاریخ برگزاری	توضیحات
	انسانی»	و مبانی علوم انسانی، قرآن و اهداف علوم انسانی، نقش قرآن در جهت‌دهی به روش‌های علوم انسانی، روش‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و علوم و نظریه‌پردازی‌های علمی قرآن در حوزه علوم انسانی	العالمیه / اردیبهشت ۱۳۹۶	آقاجانی، (۲۰۱۷)
۹	همایش ملی «الگوی اسلامی - ایرانی مشاوره»	اهداف: بهره‌گیری از ظرفیت منابع دینی در زمینه‌های روان‌شناسی و مشاوره، استخراج مفاهیم مشاوره از قرآن و روایات و دانش‌افزایی گروه‌های مرجع در این حوزه	مؤسسه خدمات مشاوره‌ای، جوانان و پژوهش‌های اجتماعی آستان قدس رضوی در آذرماه ۱۳۹۲	https://www.razavi.ir
۱۰	همایش ملی «سبک زندگی اسلامی»	هدف: آسیب‌شناسی سبک زندگی کنونی و تبیین سبک زندگی توحیدی و اسلامی	گروه روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع) / بهمن ماه ۱۳۹۱	انتخاب ۱۸ مقاله از ۳۳۲ مقاله ارسالی http://qabas.iki.ac.ir
۱۱	همایش ملی	مهم‌ترین محورها:	گروه روان‌شناسی	انتشار مجموعه مقالات در

ردیف	عنوان همایش	اهداف / محورها	نهاد برگزارکننده / تاریخ برگزاری	توضیحات
	«جنسیت از منظر دین و روان‌شناسی»	هویت جنسی و رشد آن از نگاه دین و روان‌شناسی، نقش و کارکرد تفاوت‌های جنسیتی در خانواده از نگاه دین و روان‌شناسی، تأثیر دیدگاه‌های سکولار در روان‌شناسی زن و مرد، الگوهای ارتباطی زن و مرد، جنسیت و تربیت دینی، اخلاقی و اجتماعی	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی * / آبان‌ماه ۱۳۹۰	کتاب جنسیت از منظر دین و روان‌شناسی (احمدی، ۱۳۹۰)
۱۲	دومین همایش ملی نقش دین در بهداشت روان	مهم‌ترین محورها: نقش دین، نگرش و اعتقادات دینی و اسلامی در پیشگیری اولیه و ارتقا بهداشت روان، روان‌شناسی دینی و اسلامی، روان‌شناسی و دین و روان‌شناسی جوامع و رفتار ملی مذهبی	معاونت پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی ایران و انستیتو روان‌پزشکی تهران / ۱۳۸۶	پذیرش ۳۲ مقاله انتشار مجموعه مقالات در کتاب «نقش دین در بهداشت روان» (خمسه‌ای، ۱۳۹۲)
۱۳	نخستین همایش «مبانی	مهم‌ترین محورها: مبانی دین‌شناختی	گروه روان‌شناسی پژوهشگاه حوزه و	انتخاب ۴۵ مقاله از ۱۲۰ مقاله ارسالی به دبیرخانه

ردیف	عنوان همایش	اهداف / محورها	نهاد برگزارکننده / تاریخ برگزاری	توضیحات
	نظری و روان‌سنجی مقیاس‌های دینی	مقیاس‌های دینی، نظریه‌های مربوط به دینداری، مبانی روش‌شناختی و روان‌سنجی و محدودیت‌ها و موانع سنجش دینداری	دانشگاه اسفندماه ۱۳۸۲	انتشار مقالات در کتاب «مبانی نظری و روان‌سنجی مقیاس‌های دینی» (سالاری‌فر، آذربایجانی، رحیمی نژاد، ۱۳۹۰)
۱۴	اولین همایش بین‌المللی «نقش دین در بهداشت روان»	مهم‌ترین محورها: نقش دین، نگرش و اعتقادات دینی و اسلامی در پیشگیری اولیه و ارتقای بهداشت روان، روان‌شناسی دینی و اسلامی، روان‌شناسی و دین و روان‌شناسی جوامع و رفتار ملی مذهبی	معاونت پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی ایران و انستیتو روان‌پزشکی تهران / ۱۳۸۰	ارائه ۱۳۰ مقاله به زبان‌های فارسی و انگلیسی ارائه مقاله «روان‌شناسی و دین: دو رویکرد به بهداشت روان» (دکتر امیر حق؛ استاد وقت دانشگاه مالزی؛ به نقل از خبرنامه دین‌پژوهان، ۱۳۸۰)

همچنین در دو دهه گذشته کرسی‌ها و نشست‌های علمی در حوزه روان‌شناسی اسلامی توسط مراکز گوناگون علمی برگزار شده است که برخی از آنها در ضمن معرفی مراکز مذکور اشاره خواهد شد.

۴-۴. برنامه‌های آموزشی

برنامه‌های آموزشی روان‌شناسی اسلامی را در دو قالب برنامه‌های رسمی آکادمیک و دوره‌های فصلی می‌توان معرفی کرد. طبق اطلاعات «دفتر برنامه‌ریزی آموزش عالی»

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری جمهوری اسلامی ایران (<https://prog.msrt.ir>) هم‌اکنون ۳۷ رشته در روان‌شناسی و ۱۱ رشته در مشاوره در مقاطع گوناگون در دانشگاه‌ها و مراکز علمی کشور فعال‌اند. از میان ۴۸ رشته مذکور، ۸ رشته دانشگاهی (۲ رشته مقطع کارشناسی، ۵ رشته مقطع ارشد و ۱ رشته مقطع دکتری) و دو رشته حوزوی (۱ رشته در سطح سه و ۱ رشته در سطح چهار) به حوزه اسلام و روان‌شناسی مربوط است.

این رشته‌ها (مقطع و سال تصویب) عبارت‌اند از: «علوم اسلامی و روان‌شناسی عمومی» (مقطع کارشناسی، ۱۳۸۲) «معارف اسلامی و روان‌شناسی» (مقطع کارشناسی، ۱۳۸۳) «قرآن و علوم، گرایش روان‌شناسی» (مقطع دکتری، ۱۳۸۶) «روان‌شناسی اسلامی گرایش روان‌شناسی مثبت‌گرا» (مقطع ارشد، ۱۳۸۹) «اسلام و روان‌شناسی اجتماعی» (مقطع ارشد، ۱۳۹۰) «روان‌شناسی شخصیت» (مقطع ارشد، ۱۳۹۰) «توسعه و تبلیغ فرهنگ دینی گرایش مشاوره» (ارشد، ۱۳۹۱) و «روان‌شناسی گرایش روان‌شناسی دین» (ارشد، ۱۳۹۵). همچنین با تصویب شورای عالی حوزه‌های علمیه رشته «مشاوره اسلامی» (سطح سه، ۱۳۹۲) و «مشاوره اسلامی با گرایش ازدواج و خانواده» (سطح چهار، ۱۴۰۰) به‌عنوان دو مورد از رشته‌های تخصصی حوزه‌های علمیه شروع به فعالیت کرده است. جدول ۴ اطلاعات رشته‌های آکادمیک را نمایش می‌دهد.

جدول ۴. اطلاعات رشته‌های آکادمیک اسلام و روان‌شناسی در ایران تا سال ۱۴۰۰

سال تصویب	مشخصات دوره	اهداف	عنوان رشته
۱۳۸۲	مقطع کارشناسی؛ ترکیب دروس حوزوی - دانشگاهی در حوزه اسلام و روان‌شناسی؛ ۱۹۰ واحد؛ ۱۰ ترم تحصیلی	کمک به کارآمدی مفاهیم اسلامی و روزآمد کردن آن در حوزه مسائل روان‌شناسی	علوم اسلامی و روان‌شناسی عمومی

سال تصویب	مشخصات دوره	اهداف	عنوان رشته
۱۳۸۳	مقطع کارشناسی؛ ترکیب دروس حوزوی - دانشگاهی در حوزه اسلام و روان‌شناسی؛ ۱۸۳ واحد؛ ۱۰ ترم تحصیلی	- آشناسدن همزمان فراگیران با اندیشه‌های بنیادین اسلام و مباحث تخصصی روان‌شناسی - تربیت کارشناس روان‌شناسی با تکیه بر آموزه‌های اسلام	معارف اسلامی و روان‌شناسی
۱۳۸۹	مقطع کارشناسی ارشد؛ رویکرد میان رشته‌ای و تلفیق دو دیدگاه روان‌شناسی مثبت‌گرا و اسلامی؛ ۳۲ واحد (۲۸ واحد درسی و ۴ واحد پایان نامه)؛ ۴ ترم تحصیلی	آشنایی با دیدگاه‌های موجود روان‌شناسی مثبت‌گرا، شناخت دیدگاه‌های اسلام در روان‌شناسی مثبت‌گرا و استفاده از دیدگاه‌های دین در فعالیت‌های پژوهشی، آموزشی و اجرایی	روان‌شناسی اسلامی گرایش روان‌شناسی مثبت‌گرا
۱۳۹۰	مقطع کارشناسی ارشد؛ رویکرد میان رشته‌ای و تلفیق دو دیدگاه روان‌شناسی اجتماعی و اسلامی؛ ۳۲ واحد (۲۸ واحد درسی و ۴ واحد پایان نامه)؛ ۴ ترم تحصیلی	آشنایی با دیدگاه‌های موجود روان‌شناسی اجتماعی، شناخت دیدگاه‌های اسلام در روان‌شناسی اجتماعی و استفاده از دیدگاه‌های دین در فعالیت‌های پژوهشی، آموزشی و اجرایی	اسلام و روان‌شناسی اجتماعی
۱۳۹۰	مقطع کارشناسی ارشد؛ ترکیب دروس حوزوی - دانشگاهی در حوزه اسلام و روان‌شناسی شخصیت؛ ۸۴ واحد؛ ۶ ترم تحصیلی	تربیت پژوهشگر در موضوعات روان‌شناسی شخصیت برای مبلغان اسلامی	روان‌شناسی شخصیت
۱۳۹۵	مقطع کارشناسی ارشد؛ رویکرد میان رشته‌ای؛ بررسی دین از دو منظر روان‌شناسی و اسلام؛ ۳۲ واحد (۲۸)	شناخت و نقد دیدگاه روان‌شناسان درباره باورها و رفتارهای دینی، تدوین دیدگاه‌های اسلامی درباره	روان‌شناسی گرایش روان‌شناسی دین

سال تصویب	مشخصات دوره	اهداف	عنوان رشته
	واحد درسی و ۴ واحد پایان نامه؛ ۴ ترم تحصیلی	باورها و رفتارهای دینی و زمینه‌سازی برای تدوین روان‌شناسی دین بر اساس آموزه‌های اسلامی	
۱۳۹۱	مقطع کارشناسی ارشد؛ مخصوص طلاب علوم دینی رویکرد میان رشته‌ای و تلفیق رشته‌های ارتباطات، تبلیغ دینی و روان‌شناسی مشاوره؛ ۳۲ واحد (۲۸ واحد درسی و ۴ واحد پایان نامه)؛ ۵ ترم تحصیلی	تربیت افراد توانمند به منظور تبلیغ دین و مشاوره و راهنمایی دانشجویان در امور دینی - فرهنگی	توسعه و تبلیغ فرهنگ دینی گرایش مشاوره
۱۳۹۲	مقطع سطح ۳ حوزه علمیه (معادل کارشناسی ارشد)؛ مخصوص طلاب علوم دینی؛ ترکیب دروس حوزوی - دانشگاهی در حوزه روان‌شناسی مشاوره و اسلام؛ ۱۲۳ واحد؛ ۸ ترم تحصیلی	شناخت مبانی و مسائل مشاوره اسلامی بر مبنای آموزه‌های قرآن و روایات؛ ایجاد و ارتقاء مهارت‌های لازم جهت ارائه خدمات مشاوره و روان‌درمانی به طلاب علوم دینی	مشاوره اسلامی
۱۳۸۶	مقطع دکتری؛ ترکیب دروس حوزوی - دانشگاهی در حوزه علوم قرآنی و روان‌شناسی؛ ۶۸ واحد (۵۰ واحد درسی و ۱۸ واحد رساله)؛ ۱۰ ترم تحصیلی	تربیت محقق و متخصص در زمینه قرآن و علوم (روان‌شناسی)، گسترش مرزهای دانش و نظریه‌پردازی در زمینه قرآن و روان‌شناسی	قرآن و علوم گرایش روان‌شناسی
۱۴۰۰	مقطع سطح ۴ حوزه علمیه (معادل دکتری)؛ مخصوص طلاب علوم	شناخت مبانی و مسائل مشاوره اسلامی در حوزه ازدواج و خانواده	مشاوره اسلامی گرایش ازدواج و

سال تصویب	مشخصات دوره	اهداف	عنوان رشته
	دینی؛ ترکیب دروس حوزوی - دانشگاهی در حوزه مشاوره خانواده و اسلام	بر مبنای آموزه‌های قرآن و روایات؛ ایجاد و ارتقاء مهارت‌های لازم جهت ارائه خدمات مشاوره در حوزه ازدواج و خانواده	خانواده

به‌رغم ارائه رشته‌های رسمی اشاره شده در برخی دانشگاه‌ها و مراکز علمی کشور، با این حال تحقق «روان‌شناسی اسلامی» با چالش سرفصل، منبع، روش و استاد مواجه بوده است؛ از این رو جهت تأمین چالش‌های مذکور اخیراً تلاش‌هایی در طراحی رشته‌های جدید شده است که در بخش چشم‌انداز اشاره خواهد شد. همچنین به این منظور برخی مؤسسات علمی - غیرتجاری اقدام به برگزاری دوره‌های فصلی روان‌شناسی اسلامی نموده‌اند که مهم‌ترین آنها معرفی می‌گردد. دوره «آموزش سطح ۱ روان‌شناسی اسلامی» در سال ۱۳۹۷-۱۳۹۸ توسط انجمن روان‌شناسی اسلامی برگزار گردید. عناوین دروس ارائه شده به شرح ذیل می‌باشد: فلسفه روان‌شناسی، کلیات روان‌شناسی اسلامی، تاریخچه روان‌شناسی بومی - اسلامی، روش‌شناسی روان‌شناسی اسلامی، روان‌شناسی شخصیت از منظر اسلام، روان‌شناسی رشد از منظر اسلام و انگیزش و هیجان با رویکرد اسلامی. همچنین این انجمن در سال ۱۴۰۰-۱۴۰۱ «دوره جامع روان‌شناسی اسلامی ۱۰۰ ساعته» را در پنج محور مبانی، روش‌شناسی، رشد و شخصیت، آسیب‌شناسی و مشاوره و روان‌درمانی تدوین و برگزار نمود. در این دو دوره از اساتیدی استفاده شد که در هر یک از زمینه‌های مذکور دارای اثر پژوهشی بودند (<http://islamicpa.com>).

اولین، دومین و سومین «مدرسه فصلی روان‌شناسی اسلامی» توسط مرکز جامع مشاوره رشد و توانمندسازی آستان قدس رضوی در ۱۳۹۷ و ۱۳۹۸ برگزار شد. عناوین

ارائه شده در این دوره‌ها به شرح ذیل بوده است: «فلسفه روان‌شناسی اسلامی» «چالش‌ها و فرصت‌های روان‌شناسی اسلامی» «روش فهم روان‌شناختی متون دینی» «سیر تحول روان‌شناسی اسلامی در ایران و جهان» و «پروئکل‌های درمانی و مداخلات روان‌شناختی با رویکرد دینی».

«کارگاه‌های آموزشی قرآن و روان‌شناسی» عنوان دوره دو روزه‌ای بود که در ضمن برگزاری اولین همایش ملی قرآن و روان‌شناسی به صورت آنلاین توسط «هسته پژوهشی قرآن و روان‌شناسی» دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران در ۱۳۹۸ برگزار شد. عناوین این کارگاه‌ها عبارت بودند از: انسان‌شناسی از منظر قرآن، منظومه تفکر در قرآن، منظومه رشد در قرآن، فرزندپروری و آموزه‌های قرآنی، نظریه شخصیت توحیدی در قرآن و موضوع روان‌شناسی اسلامی نسبت به نقش عوامل زیست‌شناختی در اختلالات روانی.

«مدرسه فصلی روان‌شناسی مثبت‌نگر و دین» به‌همت معاونت فرهنگی اجتماعی دانشگاه خوارزمی به صورت آنلاین در تابستان ۱۳۹۹ برگزار شد. در این دوره فشرده آموزشی عناوین ذیل تدریس شده است: فلسفه روان‌شناسی، بررسی انتقادی تاریخچه روان‌شناسی، روش نقد متون علمی، آشنایی با مغالطات کاربردی و نقد مکاتب روان‌شناسی (<https://sociocul.khu.ac.ir>). همچنین دفتر ترویج و توسعه روان‌شناسی اسلامی مرکز مشاوره سبیل السلام در ادامه مدرسه فصلی مذکور، دو مدرسه تابستانه مجازی دیگر در سال‌های ۱۴۰۰ و ۱۴۰۱ برای دانشجویان، پژوهشگران و اساتید روان‌شناسی برگزار کرده است. محورهای آموزشی دوره‌های مذکور شامل موارد ذیل بوده است: کلیات روش تحقیق در روان‌شناسی اسلامی، نقد مکاتب روان‌شناسی، قلمروهای پژوهشی در مناسبات دین و روان‌شناسی، روش فهم روان‌شناختی متون دینی، اصول نظریه‌پردازی در روان‌شناسی اسلامی، اصول ساخت مقیاس‌های دینی، اصول روان‌درمان‌گری و مشاوره با رویکرد اسلامی، روش طراحی بسته‌های آموزشی و درمانی

مبتنی بر رویکرد اسلامی و معرفی تعدادی از پروتکل‌های اسلامی. همچنین برخی مجموعه‌های مردم نهاد علمی (همچون گروه علمی فتح) در سال‌های گذشته به‌همت تعدادی از فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌های کشور اقدام به برگزاری دوره‌های کوتاه‌مدت مجازی در زمینه‌های اسلام و روان‌شناسی کرده‌اند.

۵. نهادهای علمی فعال در روان‌شناسی اسلامی

نهادهای علمی فعال در روان‌شناسی اسلامی را می‌توان در سه قالب مراکز آموزشی - پژوهشی، انجمن‌های علمی و مراکز خدمات روان‌شناختی معرفی کرد. اصلی‌ترین مراکز آموزشی - پژوهشی در حوزه اسلام و روان‌شناسی در شهر قم فعالیت می‌کنند. دست‌کم ۸ مرکز آموزشی یا پژوهشی در این‌باره وجود دارند که به معرفی اجمالی آنها پرداخته می‌شود.

۵-۱. مراکز آموزشی و پژوهشی

- گروه روان‌شناسی پژوهشکده علوم رفتاری پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: یکی از ۱۷ گروه پژوهشی این پژوهشگاه است که از سال ۱۳۶۲ در حال فعالیت است. اهداف این گروه عبارت‌اند از: استخراج مبانی و دیدگاه‌های اسلامی در حوزه روان‌شناسی؛ نظریه‌پردازی درباره مسائل بنیادین روان‌شناسی و موضوعات میان‌رشته‌ای روان‌شناسی و دین؛ تحقق پروژه بومی‌سازی علوم انسانی بر اساس مبانی دین در حوزه روان‌شناسی و رفع نیازهای پژوهشی کشور در زمینه مسائل روان‌شناسی با رویکرد دینی. آثار پژوهشی این گروه شامل تألیف ۴۳ عنوان کتاب و یک نشریه علمی پژوهشی (ر.ک: جدول شماره ۲) می‌باشد. این گروه دارای ۷ عضو هیئت علمی می‌باشد که تحصیلات توأمان علوم اسلامی و روان‌شناسی دارند. این گروه برای تحقیق در زمینه روان‌شناسی با نگرش اسلامی با مجوز وزارت علوم جهت تربیت کادر تاکنون اقدام به برگزاری دو دوره آموزشی روان‌شناسی در

مقطع دکتری نموده که ۱۰ فارغ‌التحصیل داشته است (<http://rihu.ac.ir>).

- گروه روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^ع: یکی از گروه‌های علمی ۱۷ گانه این مؤسسه است که از سال ۱۳۷۱ آغاز به فعالیت‌های آموزشی در سه مقطع کارشناسی، ارشد و دکتری کرده است. هدف اصلی این گروه تربیت کارشناسان، محققان و نظریه‌پردازانی است که با تسلط بر مبانی اسلامی، بتوانند نظریه‌های گوناگون در روان‌شناسی را نقد و بررسی و دیدگاه اسلام را در این باره تبیین نمایند و پاسخ‌گوی نیازهای اجتماعی، فکری و فرهنگی جامعه اسلامی باشند. این گروه علمی دارای ۱۰ عضو هیئت علمی است که تحصیلات توأمان علوم اسلامی و روان‌شناسی دارند. این گروه تاکنون ۷۲۱ فارغ‌التحصیل در سه مقطع داشته که از این میان ۱۳۶ مورد آنها ارشد و دکتری بوده‌اند. این گروه یک فصلنامه علمی - پژوهشی (ر.ک: جدول شماره ۲) منتشر می‌کند و ۲۰ جلد کتاب پژوهشی منتشر کرده است (<http://iki.ac.ir>).

- گروه روان‌شناسی اسلامی پژوهشکده اخلاق و روان‌شناسی پژوهشگاه قرآن و حدیث: یکی از ۱۵ گروه پژوهشی است که با چهار عضو هیئت علمی از سال ۱۳۹۱ آغاز به فعالیت کرده است. تبیین روشمند و علمی آموزه‌های روان‌شناختی مبتنی بر قرآن و حدیث و نظریه‌پردازی در حوزه روان‌شناسی اسلامی از مهم‌ترین اهداف این گروه است. یک نشریه علمی - پژوهشی (ر.ک: جدول شماره ۲) و ۲۴ کتاب از آثار این گروه علمی بوده است (www.riqh.ac.ir).

- دیگر مراکز آموزشی و پژوهشی عبارت‌اند از: «دانشگاه قرآن و حدیث؛ www.qhu.ac.ir» «مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت؛ www.ueae.ir» و «دانشکده هدی؛ www.hu.jz.ac.ir» جهت آموزش رشته روان‌شناسی اسلامی گرایش روان‌شناسی مثبت‌گرا «جامعه‌المصطفی‌العالمیه؛ www.miu.ac.ir» برای آموزش دو رشته روان‌شناسی شخصیت و رشته قرآن و علوم گرایش روان‌شناسی «مرکز تخصصی امام

خمینی؛ www.mtik.ismc.ir) و «مؤسسه آموزش عالی امام رضا»؛ www.iri.dte.ir) برای ارائه رشته مشاوره اسلامی «دانشگاه معارف اسلامی؛ www.maaref.ac.ir) برای ارائه رشته توسعه و تبلیغ فرهنگ دینی گرایش مشاوره (ر.ک: جدول شماره ۴) و نیز «پژوهشکده اخلاق و معنویت» وابسته به پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (www.isca.ac.ir) جهت پژوهش‌های بین‌رشته‌ای روان‌شناسی و اخلاق اسلامی.

۵-۲. انجمن‌های علمی روان‌شناسی

انجمن‌های علمی روان‌شناسی از دیگر نهادهای فعال روان‌شناسی در ایران است. تاکنون دست‌کم ۱۴ انجمن علمی روان‌شناسی در ایران به ثبت رسیده است که یکی از آنها «انجمن علمی روان‌شناسی اسلامی» است که از سال ۱۳۸۳ شروع به فعالیت کرده است. این انجمن متشکل از روان‌شناسانی است که از تحصیلات سطوح عالی حوزه علمیه نیز برخوردارند و هم‌اکنون حدود ۱۵۰ عضو پیوسته و بیش از ۳۰۰ عضو وابسته دارد. این انجمن به صورت هیئت مدیره‌ای اداره می‌شود که اعضای آن، هر دو سال یکبار توسط اعضای مجمع عمومی انتخاب می‌شوند. انجمن مذکور تاکنون دوره‌های آموزشی (مانند دوره سطح ۱ روان‌شناسی اسلامی و دوره جامع روان‌شناسی اسلامی)، کارگاه‌های کاربردی (همچون اصول مشاوره اسلامی، درمان‌گری خداسو)، کرسی‌های علمی ترویجی (حدود پنجاه کرسی؛ برای نمونه شکل‌گیری شخصیت و درمان اختلالات بر اساس خودیابی دینی، خود مهارگری بر اساس منابع اسلامی و ساخت مقیاس آن، مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی و آسیب‌شناسی آن، روان‌شناسی اسلامی واقعیت با توهم؟) و جلسات نقد کتاب (مانند نقد کتاب عقل دینی و هوش روان‌شناختی؛ نقد کتاب درمان‌گری مذهبی) در حوزه روان‌شناسی اسلامی برگزار کرده است. همچنین این انجمن متولی اصلی برگزاری کمیسیون روان‌شناسی اسلامی کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی (ر.ک: جدول

شماره ۳) است (www.Islamicpa.com). «هسته پژوهشی قرآن و روان‌شناسی» وابسته به دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران یکی دیگر از هسته‌های علمی موجود در کشور است که در حال ساماندهی به رساله‌های دکتری در زمینه مطالعات قرآنی - روان‌شناسی است که از سال ۱۳۹۰ فعالیت غیررسمی خود را آغاز کرده است. جلسات مستمر این هسته توسط تعدادی روان‌شناس و قرآن‌پژوه اداره می‌شود که به بحث و بررسی موضوعات پژوهشی با حضور تعدادی از دانشجویان روان‌شناسی علاقه‌مند به این حوزه پرداخته می‌شود. یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های این هسته برگزاری اولین همایش ملی قرآن و روان‌شناسی (ر.ک: جدول شماره ۳) بوده است.

«شبکه اشراق» یکی دیگر از مجموعه‌های علمی کاربردی است که متشکل از مجموعه روان‌شناسان و مشاوران فعال در عرصه اسلام و روان‌شناسی است. این شبکه اخیراً زیر نظر بنیاد ملی خانواده کشور شکل گرفته است. یکی از اهداف این شبکه همسوس کردن فعالیت‌های روان‌شناختی روان‌شناسان دغدغه‌مند در حوزه روان‌شناسی اسلامی است (https://eshraghy.com).

۵-۳. مراکز خدمات روان‌شناختی

کلینیک‌ها و مراکز خدمات روان‌شناختی ایران با اخذ مجوز از «سازمان نظام روان‌شناسی و مشاوره جمهوری اسلامی ایران؛ www.pcoiran.ir» اجازه فعالیت دارند. در این میان، دست کم ۶ مرکز رسمی توانسته با اخذ مجوز به ارائه خدمات روان‌شناختی با رویکرد اسلامی پردازد که عبارت‌اند از «مرکز مشاوره مأوا» (قم، وابسته به مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام) «مرکز مشاوره خانواده» (قم، وابسته به پژوهشگاه حوزه و دانشگاه) «مرکز جامع مشاوره رشد و توانمندسازی» (مشهد، وابسته به آستان قدس رضوی علیه السلام) «مرکز مشاوره صدرا» (قم) «مرکز مشاوره سُبُل السلام» (تهران) و «مرکز مشاوره

زندگی به رنگ خدا» (قم). همچنین «مرکز مشاوره حوزه علمیه قم» با نظارت مرکز تخصصی امام خمینی^ع به صورت غیررسمی در حال فعالیت است. البته سازمان نظام روان‌شناسی و مشاوره در سال ۱۳۹۴ با هدف ساماندهی مراکز خدمات روان‌شناختی اسلامی تصمیم به راه‌اندازی «کمیسیون تخصصی روان‌شناسی با رویکرد دینی» نمود که این موضوع در سال ۱۴۰۰ منجر به راه‌اندازی کمیسیونی تحت عنوان «روان‌شناسی اسلامی» گردید که البته هنوز کمیت و کیفیت فعالیت کمیسیون مذکور در هاله‌ای از ابهام باقی مانده است.

۶. محدودیت‌ها و چشم‌انداز آینده

به‌رغم پیشرفت‌های فراوان در حوزه روان‌شناسی اسلامی در سه دهه گذشته، اما تحقق دانش «روان‌شناسی اسلامی» با محدودیت‌های گوناگونی مواجه بوده است. در اینجا به چند محدودیت کلی و چشم‌اندازهای آینده اشاره می‌شود که شامل محدودیت در روش‌شناسی علم، چالش آموزش روان‌شناسی سکولار، فاصله نظریه تا کاربرد در یافته‌های اسلامی و چالش روان‌شناسی فرهنگی و روان‌شناسی اسلامی.

۶-۱. محدودیت‌ها

یکی از مهم‌ترین چالش‌های روان‌شناسی اسلامی در دو دهه گذشته روش‌شناسی این دانش بوده است. روان‌شناسی اسلامی باید علمی بودن و اسلامی بودن خود را هم‌زمان به اثبات برساند و همان‌طور که قبلاً اشاره شد در این جهت پژوهشگران روان‌شناسی اسلامی بر استفاده از همه روش‌ها اعم از روش‌های عقلی، تجربی، نقلی مبتنی بر وحی و شهودی تأکید کرده‌اند. با این حال کلیت این ادعا نتوانسته جایگاه روش‌شناسی در این دانش را مشخص نماید. در این میان، اولاً، معلوم نیست پژوهشگران، هریک از روش‌های مورد

اشاره را بر کدام پارادایم روش‌شناسی، اثبات‌گرایی، تفسیری، انتقادی؛ (ر.ک: ایمان، ۱۳۹۱) استوار دانسته‌اند؟ و آیا پذیرش همه روش‌های مورد اشاره به معنای پذیرش هم‌زمان همه پارادایم‌های روشی در روان‌شناسی اسلامی است؟ ثانیاً، بین روش‌های جمع‌آوری داده و روش‌های تحلیل داده تمایز ایجاد نشده است، ثالثاً، جایگاه روش‌های کیفی در روان‌شناسی اسلامی به‌درستی مشخص نشده (ر.ک: آذربایجانی، الف، ۱۳۹۱) و جایگاه تحلیل متن دینی از غیرمتن معین نشده و رابعاً، نمایان نشده که هر یک از روش‌های مورد اشاره دقیقاً در کجا و در کدام مرحله از تدوین روان‌شناسی اسلامی قابلیت کاربرد دارد؟ البته اخیراً اندیشمندان اسلامی در پاسخ به برخی از این پرسش‌ها، تلاش‌هایی را آغاز کرده‌اند که در بخش چشم‌انداز آینده به آنها اشاره خواهد شد.

محدودیت دیگر به چالش آموزش روان‌شناسی سکولار و فاصله‌تئوری تا کاربرد در یافته‌های اسلامی مربوط می‌شود. رشته روان‌شناسی مدرن در ایران حدود ۷۰ سال است که به‌طور رسمی در مراکز آکادمیک ارائه و آموزش داده می‌شود (ر.ک: سیاسی، ۱۳۳۱)، در حالی که نخستین رشته رسمی مرتبط به حوزه اسلام و روان‌شناسی مربوط به ۱۷ سال پیش است (ر.ک: جدول شماره ۴). همان‌طور که اشاره شد تنها ۲۰ درصد کل رشته‌های روان‌شناسی و مشاوره در ایران (۴۸ رشته) به حوزه اسلام و روان‌شناسی مربوط بوده که اکثراً در دانشگاه‌های غیرانتفاعی ارائه می‌شوند و ۸۰ درصد آن به روان‌شناسی موجود با مبانی سکولار مربوط می‌شود که در دانشگاه‌های دولتی جریان دارد؛ بنابراین جو غالب در میان اساتید و دانشجویان این رشته همچنان حاکمیت نظریه‌های امریکایی - اروپایی است. ازسوی دیگر سرفصل‌های اکثر رشته‌های حوزه اسلام و روان‌شناسی در واقع آموزش هم‌زمان دروس دو حوزه مذکور بوده و به آموزش نظریه‌ها و مدل‌های روان‌شناسی اسلامی منجر نشده است؛ در واقع نظریه‌پردازی‌های دینی در حوزه روان‌شناسی که توسط پژوهشگران مسلمان انجام شده هنوز نتوانسته جایگاه خود را در عرصه آموزش‌های رسمی

پیدا کند یا در فضاهای کاربردی مورد توجه قرار گیرد. طبق بررسی پژوهشگران (امرابی، ۱۳۹۸) در واقع ما در رشته‌های مذکور با چالش سرفصل، کتاب درسی، روش و استاد مواجه‌ایم و طبق مصوبه شورای برنامه‌ریزی آموزش عالی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری نیز اکثر رشته‌های مذکور به مدت پنج سال قابل اجرا بوده و بعد از آن، نیاز به بازنگری داشته است. البته تصویب رشته‌های جدید احتمالاً بتواند بخشی از این محدودیت‌ها را جبران نماید که در ادامه اشاره خواهد شد.

چالش دیگر به جایگاه روان‌شناسی فرهنگی از یک‌سو و نسبت آن با روان‌شناسی اسلامی از سوی دیگر مربوط می‌شود. ۵۸ سال پیش دکتر مرتضی نصفی از پیشگامان روان‌شناسی در ایران برای نخستین بار در مقاله‌ای تحت عنوان «آینده روان‌شناسی در ایران: تقلید یا تحقیق» توجه جامعه علمی کشور را به این موضوع مهم جلب کرد که روان‌شناسی دارای چنان عمومیت و شمولی نیست که بتوان بدون هیچ مداخله‌ای یافته‌های آن را از کشوری به کشور دیگر تعمیم داد. او نسبت به اقتباس و تقلید محض از نظریه‌های اروپایی و امریکایی و عدم توجه به ویژگی‌های بومی - فرهنگی جامعه ایران در مطالعات رشد و شخصیت هشدار داد و بر اهمیت روان‌شناسی فرهنگی تأکید کرد. ژان پیازه نیز در ۱۹۷۷م. در مقدمه کتاب دیدگاه پیازه در گستره تحول روانی؛ (منصور و دادستان، ۱۳۷۹) خطاب به دو شاگرد زنده‌یاد ایرانی خود یعنی پروفیسور محمود منصور و پروفیسور پریخ دادستان نوشت که به‌رغم ثبات ترتیب توالی «سنین متوسط تحول، ممکن است بر حسب هوش آزمودنی‌ها و بر حسب محیط فرهنگی آنها تغییر کنند»؛ موضوعی که خود دادستان در برخی تحقیقات تجربی در میان کودکان ایرانی (به‌نقل از: دادستان، ۱۳۸۶) بدان دست یافت. باین حال مطالعات روان‌شناسی فرهنگی در ایران به یک جریان تأثیرگذار تبدیل نشده و جایگاه آن چندان مورد توجه قرار نگرفته است؛ از این رو همسو با یانگ (یانگ، ۱۹۹۷؛ به‌نقل از: شودر، ۲۰۰۰) در توصیف روان‌شناسی در چین؛ باید گفت روان‌شناسی در ایران نیز به

«روان‌شناسی ایرانی امریکایی شده، بدون روح ایرانی» تبدیل شده است، اما موضوع مهم‌تر در این میان، نسبت روان‌شناسی فرهنگی و روان‌شناسی اسلامی است. اگر تمرکز روان‌شناسی فرهنگی بر نشان دادن تمایزات و تفاوت‌های تحول روانی و شخصیت افراد در هر جامعه باشد؛ آیا روان‌شناسی اسلامی یک پدیده جهان‌شمول بوده؛ یا یک پدیده منطقه‌ای است؟ آیا اسلام به تبیین جهانی از انسان می‌اندیشد یا تبیین خاص و مبتنی بر فرهنگ اسلامی از انسان دارد؟ آیا روان‌شناسی اسلامی؛ روان‌شناسی فرهنگ مسلمانان است یا به همه فرهنگ‌ها قابل تطبیق است. اینها پرسش‌هایی است که به نظر می‌رسد نیازمند بررسی‌های بیشتر است.

۶-۲. چشم‌انداز آینده

در کنار محدودیت‌های اشاره شده؛ رویدادهای پیش رو نوید تغییرات مهمی در عرصه روان‌شناسی اسلامی در ایران را می‌دهد. در عرصه روش‌شناسی اخیراً اندیشمندان اسلامی اقدام به طراحی مدل‌هایی کرده‌اند (مانند: حسنی، ۱۳۹۷ / خسرو پناه، ۱۳۹۷ / بستان، ۱۳۹۷ / پسندیده، ۱۳۹۸). به ترتیب به تبیین مدل پارادایم اجتهادی دانش عملی، مدل حکمی اجتهادی، مدل اجتهادی تجربی و روش فهم روان‌شناختی متون دینی پرداخته‌اند. خسرو پناه برای متناسب‌سازی روش و پارادایم در دانش دینی از یک‌سو و ارائه یک نسخه تلفیقی از دو پارادایم اثبات‌گرایی و تفسیری از سوی دیگر «رنالیسم شبکه‌ای» را پیشنهاد کرده و «روش اجتهادی» در علم دینی را مبتنی بر این پارادایم تبیین کرده است.

اخیراً در کمیسیون روان‌شناسی شورای تخصصی تحول و ارتقای علوم انسانی به‌همت تعدادی از روان‌شناسان اسلامی (آذربایجانی و دیگران، ۱۳۹۹) رشته‌ای تحت عنوان «روان‌شناسی اسلامی» در مقطع ارشد تدوین و به تصویب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری رسیده. برنامه جدید با ۳۲ واحد درسی، اهداف ذیل را دنبال می‌کند: شناساندن

دیدگاه اسلام در قلمرو مسائل و موضوعات روان‌شناختی انسان، زمینه‌سازی برای تربیت مدرس و پژوهشگر در حوزه روان‌شناسی اسلامی به‌ویژه پشتیبانی از دروس مربوطه در کارشناسی، توسعه دانش روان‌شناسی با جهت‌گیری اسلامی، فراهم‌کردن زمینه‌های لازم برای توسعه روش‌شناسی در روان‌شناسی اسلامی و کاربردی‌کردن نتایج حاصل از تحقیقات روان‌شناسی اسلامی متناسب با نیازهای جامعه.

در حوزه روان‌شناسی فرهنگی شاید راه‌اندازی مجله «روان‌شناسی فرهنگی» توسط گروه علوم رفتاری پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) از سال ۱۳۹۷ تلاشی برای جبران این خلأ در ایران باشد و در بحث نسبت سنجی روان‌شناسی فرهنگی و روان‌شناسی اسلامی شاید همان‌طور که ریچارد شودر در تمایز روان‌شناسی مطلق و روان‌شناسی فرهنگی؛ موضوع یکی را مطالعه «ذهن» و موضوع دیگری را «ذهنیت‌ها» دانسته؛ بتوان گفت روان‌شناسی اسلامی ابتدا به‌دنبال مطالعه «نفس» بوده؛ سپس به مطالعه «نفسانیت‌ها» در جوامع گوناگون خواهد پرداخت و از این راه به یک روان‌شناسی یکپارچه تبدیل خواهد شد. شاید با فعال‌شدن بخش بین‌الملل مجمع عالی علوم انسانی اسلامی و تعامل مراکز علمی دنیا در زمینه روان‌شناسی اسلامی و به اشتراک‌گذاشتن یافته‌های خود زمینه چنین روان‌شناسی در آینده فراهم گردد.

نتیجه

بر اساس یافته‌های پژوهش حاضر، می‌توان گفت دانش روان‌شناسی اسلامی در حال «صیوروت» بوده و به‌تعبیر برخی روان‌شناسان (پاشازیدی، ۲۰۲۱) «روان‌شناسی اسلامی در حال اثرگذاری است». در این میان روان‌شناسی اسلامی در ایران از رشد نسبتاً مناسبی برخوردار بوده که با تمرکز بر حل چالش‌ها و محدودیت‌های آن؛ می‌توان امیدوار بود در

دهه‌های آینده جایگاه مناسبی را در طبقه دانش‌ها پیدا کند. بدین منظور موارد ذیل را می‌توان به‌عنوان پیشنهادهای مورد مطالعه مطرح کرد:

الف) ارتباط فعال میان نهادها و شخصیت‌های علمی برجسته با برگزاری همایش‌ها و نشست‌های مشترک در روان‌شناسی اسلامی در سطح ملی؛

ب) افزایش ترجمه آثار علمی روان‌شناسی اسلامی ایران به زبان‌های عربی، انگلیسی و سایر زبان‌های دنیا؛

ج) ارتباط فعال میان ایران و سایر کشورهای اسلامی برای تبادل تجارب و توسعه روان‌شناسی اسلامی از طریق همایش‌های مشترک، انجمن علمی بین‌المللی و سایت‌های مشترک؛

د) ارتباط ایران و کشورهای اسلامی با مراکز روان‌شناسی اروپایی - امریکایی و برگزاری همایش‌های مشترک؛

ه) ارائه رشته‌های کاربردی روان‌شناسی اسلامی برای حل مشکلات جهانی مانند صلح، خانواده، فضای مجازی و مواردی از این دست با رویکرد روان‌شناختی؛

و) تأسیس روان‌شناسی جامعه‌نگر اسلامی برای توجه بیشتر به مسائل اجتماعی با نگاه روان‌شناختی.

منابع

۱. آذربایجانی، مسعود و دیگران؛ «مشخصات کلی برنامه و سرفصل درس‌های دوره کارشناسی ارشد رشته روان‌شناسی اسلامی»، کمیته روان‌شناسی و دین در کارگروه ویژه روان‌شناسی شورای تحول و ارتقای علوم انسانی وزارت علوم؛ تهران: تحقیقات و فناوری جمهوری اسلامی ایران (انتشار غیررسمی)، ۱۳۹۹.
۲. آذربایجانی، مسعود؛ «در مسیر مکتب روان‌شناسی اسلامی»، فصلنامه علوم انسانی اسلامی صدر؛ ش ۲۸ و ۲۹، بهار و تابستان ۱۳۹۸، ص ۲۳-۳۵.
۳. آذربایجانی، مسعود؛ «سنجش مفاهیم اخلاقی»، اخلاق و حیانی؛ ش ۲، زمستان ۱۳۹۱ (ب)، ص ۷-۳۲.
۴. آذربایجانی، مسعود؛ «کاستی‌های دانش روان‌شناسی در ایران»، راهبرد فرهنگ؛ ش ۲۶، پاییز ۱۳۹۱ (الف)، ص ۷-۱۹.
۵. آذربایجانی، مسعود؛ فلسفه علم روان‌شناسی؛ تهران: سمت و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۹.
۶. آژیر، اسدالله و آزاده الیاسی؛ «انسان‌شناسی رمزی در داستان‌های عرفانی شیخ اشراق»، اندیشه دینی؛ ش ۷۱، شهریور ۱۳۹۹، ص ۱-۲۲.
۷. آل اسحاق، محمد؛ اسلام و روان‌شناسی؛ قم: [بی‌نا]، ۱۳۶۹.
۸. آینه‌چی، عباس؛ تدوین مدل مفهومی و بسته مداخله‌ای تقرب به خدا بر اساس اندیشه علامه طباطبایی و امکان‌سنجی آن در کاهش اضطراب (رساله دکتری روان‌شناسی)؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۷.
۹. ابوالحسنی نیارکی، فرشته؛ «استکمال علمی و اخلاقی انسان از منظر خواجه نصیرالدین طوسی»، پژوهشنامه اخلاق؛ ش ۲۲، زمستان ۱۳۹۲، ص ۱۶۹-۱۹۲.
۱۰. ابوترابی، علی و علی مصباح؛ «ضرورت تأسیس روان‌شناسی واحد در چهارچوب

- رویکرد اسلامی»، روان‌شناسی و دین، ش ۴۵، بهار ۱۳۹۸، ص ۵۵-۷۲.
۱۱. احمدی، علی‌اصغر؛ فطرت: بنیان روان‌شناسی اسلامی؛ تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۲.
 ۱۲. امرایی، مریم؛ روان‌شناسی اسلامی هیچ سهمی در دانشگاه دولتی ندارد: کمبود متخصص یا اعتبار علمی؟ (گزارش آموزشی)؛ مندرج در: smn.ir/fa/news، سال ۱۳۹۸.
 ۱۳. ایمان، محمدتقی؛ فلسفه روش تحقیق در علوم انسانی؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۱.
 ۱۴. باقری، خسرو و دیگران؛ «پیش‌فرض‌های روان‌شناسی اسلامی»، روش‌شناسی علوم انسانی؛ ش ۵، مرداد ۱۳۷۴، ص ۱۹-۳۰.
 ۱۵. باقری، علی؛ روان‌شناسی قلب بنیاد یا ذهن بنیاد؟؛ مندرج در: <http://tasrifeandisheh.ir>، ۱۳۹۷.
 ۱۶. بستان، حسین؛ «بازخوانی مدل اجتهادی تجربی علم دینی»، روش‌شناسی علوم انسانی؛ ش ۹۸، فروردین ۱۳۹۷، ص ۲۹-۴۹.
 ۱۷. پایا، علی؛ «ملاحظات نقادانه درباره دو مفهومی علم دینی و علم بومی»، فصلنامه حکمت و فلسفه؛ ش ۱۱، تیر ۱۳۸۶، ص ۳۹-۷۶.
 ۱۸. پسندیده، عباس؛ روش فهم روان‌شناختی متون دینی؛ مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۹۸.
 ۱۹. پورحسین، رضا؛ «حزن و اندوه و درمان آن از دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی»، پیوند؛ ش ۲۰۶، آذر ۱۳۷۵، ص ۳۲-۳۵.
 ۲۰. جدیری، جعفر، علی فتحی آشتیانی و فرشته موتایی؛ «اثر بخشی زوج درمانی با رویکرد اسلامی بر رضایت زناشویی»، مطالعات اسلام و روان‌شناسی؛ ش ۲۰، فروردین ۱۳۹۶، ص ۷-۳۶.
 ۲۱. جهانگیرزاده، محمدرضا؛ مؤلفه‌های خودنظم‌دهی اسلامی و برنامه زوج‌درمانی مبتنی بر خودنظم‌دهی با رویکرد اسلامی (رساله دکتری روان‌شناسی)؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۶.

۲۲. حسنی، حمیدرضا؛ درآمدی بر پارادایم اجتهادی دانش عملی؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۷.
۲۳. حسینی، سیدابوالقاسم؛ بررسی مقدماتی اصول روان‌شناسی اسلامی؛ مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۶۴.
۲۴. حسینی، سیدعلی؛ «بحثی مقدماتی پیرامون مبادی دانش روان‌شناسی در اسلام»، روان‌شناسی و علوم تربیتی؛ ش ۵۳، اسفند ۱۳۷۳، ص ۱۳۷-۱۴۸.
۲۵. حسینی علوی، محمداشرف؛ علاقةالتجريد (شرح فارسی تجرید الاعتقاد نصیرالدین طوسی)؛ تحقیق حامد ناجی اصفهانی؛ تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۱.
۲۶. حقانی زنجانی، حسین؛ «تفاوت دیدگاه روان‌شناسی اسلامی و روان‌شناسی جدید کلاسیکی»، مجله مکتب اسلام؛ ش ۳، خرداد ۱۳۷۸، ص ۳۹-۴۵.
۲۷. خدایاری فرد، محمد و دیگران؛ مبانی نظری و روش‌شناسی مقیاس‌های دینداری؛ تهران: آوای نور، ۱۳۹۱.
۲۸. خدایاری فرد، محمد و دیگران؛ درآمدی بر مبانی روان‌شناسی اسلامی؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۴۰۰.
۲۹. خدایاری فرد، محمد؛ «رویارویی پارادایمی میان روان‌شناسی مدرن و روان‌شناسی اسلامی»، فصلنامه علوم انسانی اسلامی صدر؛ ش ۲۸ و ۲۹، بهار و تابستان ۱۳۹۸، ش ۱۰۷-۱۲۰.
۳۰. خسروپناه، عبدالحسین؛ «درآمدی بر الگوی حکمی و اجتهادی علوم اجتماعی اسلامی»، فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی؛ ش ۱۳، زمستان ۱۳۹۷، ش ۷-۳۵.
۳۱. خسروپناه، عبدالحسین؛ روش‌شناسی علوم اجتماعی؛ تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۴.
۳۲. خسروی، زهره و خسرو باقری؛ «به‌سوی روان‌شناسی اسلامی: درآمدی برای گذر از سدهای نظری»، مطالعات روان‌شناختی؛ ش ۴ و ۵، پاییز و زمستان ۱۳۸۴، ص ۱۶۱-۱۷۲.

۳۳. خطیب، مهدی و دیگران؛ «الگوی زمان‌مند مقابله دینی در حوزه روابط با تکیه بر مفاهیم بخشایش، سپاسگزاری و امید»، روان‌شناسی فرهنگی؛ ش ۴، پاییز و زمستان ۱۳۹۹، ص ۷۳-۵۸.
۳۴. خلیلیان شلمزاری، محمود و دیگران؛ «خوانش روان‌شناختی خوف از خدا مبتنی بر اندیشه علامه طباطبایی: ارائه مدل پدیدآیی»، روان‌شناسی و دین؛ ش ۴۳، پاییز ۱۳۹۷، ص ۲۳-۳۸.
۳۵. دادستان، پریخ؛ هجده مقاله در روان‌شناسی؛ تهران: سمت، ۱۳۸۶.
۳۶. ذکاوتی قراگزلو، علی‌رضا؛ «سیری در نقد افکار ملاصدرا در چهار قرن اخیر»، آینه پژوهش؛ ش ۵۷، مرداد و شهریور ۱۳۷۸، ص ۲۱-۱۴.
۳۷. رفیعی هنر، حمید؛ «جریان‌شناسی روان‌شناسی اسلامی در عصر حاضر: بررسی فراترکیب»، روان‌شناسی فرهنگی؛ ش ۱، شهریور ۱۳۹۹، ص ۲۰۵-۱۷۶.
۳۸. رفیعی هنر، حمید؛ «روان‌شناسی اسلامی و سرچنیش علمی؛ با نگاهی به چالش‌های دانش روان‌شناسی در ایران»، فصلنامه تخصصی علوم انسانی اسلامی صدر؛ ش ۲۸ و ۲۹، بهار و تابستان ۱۳۹۸، ص ۹۲-۷۷.
۳۹. رفیعی هنر، حمید؛ «وضعیت‌سنجی و بازبینی مقیاس‌های حوزه روان‌شناسی اخلاق»، طرح پژوهشی پژوهشکده اخلاق و معنویت؛ قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۱.
۴۰. رفیعی هنر، حمید؛ الگوی درمانی خود - نظم‌جویی برای افسردگی بر اساس منابع اسلامی: تدوین مدل مفهومی و طرح‌نمای درمان و امکان‌سنجی و نتایج اولیه آن (رساله دکتری رشته روان‌شناسی)؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۷.
۴۱. زارعی توپخانه، محمد؛ طراحی و تدوین بسته زوج درمان‌گری چندوجهی بارویکرد اسلامی برای مداخله در روابط خارج از ازدواج (رساله دکتری روان‌شناسی)؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۹.

۴۲. سروش، عبدالکریم؛ «اسلام و علوم اجتماعی؛ نقدی بر دینی‌کردن علم»، مجموعه مقالات علم دینی؛ دیدگاه‌ها و ملاحظات؛ قم: حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰، ص ۲۰۱-۲۳۳.
۴۳. سهروردی، شهاب‌الدین؛ «فی حقیقة العشق»، مجموعه مصنفات شیخ اشراق؛ ج ۳، قم: انتشارات مولی، ۱۳۷۲.
۴۴. سیاسی، علی‌اکبر؛ علم‌النفس یا روان‌شناسی از لحاظ تربیت؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۳۱.
۴۵. شجاعی، محمدصادق؛ روان‌شناسی اسلامی (مبانی، تاریخچه و قلمرو)؛ قم: جامعه‌المصطفی‌ص العالمیه، ۱۳۹۴.
۴۶. شریفی، محمدعلی و محمد فنائی اشکوری؛ «تقدم نفس بر بدن از دیدگاه ابن‌سینا، شیخ اشراق و صدرالمتهلین»، معرفت فلسفی؛ ش ۵۹، بهار ۱۳۹۷، ص ۲۴-۵.
۴۷. صادقی‌سرشت، علی؛ مدل ارتباط والد - فرزند بر اساس منابع اسلامی و تدوین طرح‌نمای درمانی و امکان‌سنجی آن در کاهش نشانگان اختلال نافرمانی مقابله‌ای و اختلال سلوک در نوجوانان ۱۲ تا ۱۶ سال (رساله دکتری روان‌شناسی)؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ص، ۱۴۰۰.
۴۸. صالحی، مبین و دیگران؛ «تأثیر امیددرمان‌گری اسلامی بر بهزیستی فاعلی افراد مبتلا به مالتیپل اسکلروسیس و مقایسه آن با امیددرمان‌گری مبتنی بر نظریه اسنایدر»، روان‌شناسی و دین؛ ش ۳۵، پاییز ۱۳۹۵، ص ۲۹-۵۰.
۴۹. طباطبایی، سیدمحمدکاظم؛ منطق فهم حدیث؛ قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ص، ۱۳۹۰.
۵۰. طوسی، نصیرالدین؛ اخلاق ناصری؛ تصحیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری؛ ج ۶، تهران: خوارزمی، ۱۳۸۷.
۵۱. عباسی، مهدی؛ تدوین مدل مفهومی و طرح‌نمای درمانی لذت‌بری سعادت‌نگر بر اساس منابع اسلامی در نشانگان افسردگی (رساله دکتری روان‌شناسی)؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ص، ۱۳۹۸.

۵۲. عبدی، حمزه و دیگران؛ «الگوی تنظیم رغبت بر اساس زهد اسلامی و مقایسه آن با درمان‌شناختی رفتاری در کاهش اضطراب»، مطالعات اسلام و روان‌شناسی؛ ش ۱۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۴، ص ۵۷-۸۶.
۵۳. غروی، سیدمحمد و مسعود آذربایجانی؛ نگاهی به روان‌شناسی اسلامی؛ تدوین مرتضی فرقانی و دیگران؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۱.
۵۴. غروی، سیدمحمد؛ «روشنمندی و شرایط تحقیق در روان‌شناسی و خلأهای موجود در تدوین روان‌شناسی اسلامی»، معرفت؛ ش ۱۵، زمستان ۱۳۷۴، ص ۸۴-۸۹.
۵۵. فداکار داورانی، فهیمه و دیگران؛ «بررسی و ارزیابی ماهیت چستی روان‌شناسی اسلامی در مطالعات منتسب به روان‌شناسی اسلامی»، فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی؛ ش ۴۱، فروردین ۱۳۹۹، ص ۱-۲۶.
۵۶. فیض کاشانی، ملامحسن؛ الحقایق فی محاسن الأخلاق؛ تحقیق حاج محسن عقیل؛ قم: دارالکتاب الإسلامی، ۱۴۲۳ق.
۵۷. فیض کاشانی، ملامحسن؛ الْمَحْجَةُ الْبَيْضَاءُ فِي تَهْذِيبِ الْإِحْيَاءِ؛ قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۷ق.
۵۸. قلی‌زاده، احدالله؛ «انسان‌شناسی از دیدگاه فیض کاشانی»، کوثر معارف؛ ش ۱۳، بهار ۱۳۸۹، ص ۳-۳۴.
۵۹. کاویانی ارانی، محمد؛ «پیش‌طرحی در باب تحقیق در روان‌شناسی اسلامی»، معرفت؛ ش ۲۷، زمستان ۱۳۷۷، ص ۸۹-۹۶.
۶۰. کاویانی ارانی، محمد؛ «دورنمایی از روان‌شناسی اسلامی به‌عنوان یک مکتب»، مطالعات اسلام و روان‌شناسی؛ ش ۲۳، اسفند ۱۳۹۸، ص ۶۹-۱۰۰.
۶۱. معصومی همدانی، حسین؛ استاد بشر: پژوهش‌هایی در زندگی و علم خواجه نصیرالدین طوسی؛ تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۱.
۶۲. ملکی، محمد؛ «فلسفه و رویکرد وحیانی - عرفانی شیخ اشراق»، دانشنامه پژوهش؛ مندرج در: <http://pajoohe.ir>، بهمن ۱۳۹۶.

۶۳. منصور، محمود و پریخ دادستان؛ دیدگاه پیاژه در گستره تحول روانی؛ تهران: انتشارات بعثت، ۱۳۷۹.
۶۴. نارویی نصرتی، رحیم و حسن عبدی؛ علم النفس از دیدگاه اندیشمندان مسلمان؛ قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۸.
۶۵. جمعی از نویسندگان؛ مجموعه مقالات همایش ملی قرآن و روان‌شناسی؛ تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۹۸، مندرج در: <https://qpsy.ir>.
۶۶. نجاتی، محمدعثمان؛ مدخل إلى علم النفس الإسلامی؛ قاهره: دارالشروق، ۱۴۲۴ق.
۶۷. نراقی، ملا احمد؛ معراج السعادة؛ قم: مؤسسه انتشارات هجرت، ۱۳۷۲.
۶۸. نصف، مرتضی؛ «آینده روان‌شناسی در ایران: تقلید یا تحقیق»، مسائل ایران؛ ش ۲۲، مرداد ۱۳۴۳، ص ۴۱۸-۴۲۴.
۶۹. نوری، نجیب‌الله و دیگران؛ «ساختار مفهومی هویت بر پایه منابع اسلامی»، روان‌شناسی و دین؛ ش ۳۶، زمستان ۱۳۹۵، ص ۲۴-۵.
۷۰. هراتیان، عباسعلی؛ تدوین بسته بومی آموزش پیش از ازدواج و بررسی اثربخشی آن بر معیارها و خودکارآمدی در انتخاب همسر (رساله دکتری روان‌شناسی)؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۹.

71. Brett, G. S (1921). *A history of psychology* (Vol. 2). G. Allen, Limited.
72. Haque, Amber (2004). Psychology from Islamic Perspective: Contributions of Early Muslim Scholars and Challenges to Contemporary Muslim Psychologists. *Journal of Religion and Health*, 43 (4), 357 - 377.
73. Hergenhahn, B. R., & Henley, T. B (2014). *An Introduction to the History of Psychology*, 7th. Wadsworth, Cengage Learning, Inc.

74. Higgins, Julian and Green, Sally (2008).Cochrane handbook for systematic reviews of interventions. The Cochrane Collaboration and John Wiley & Sons Ltd.
75. Kaplick, p.M (2017) ?
76. Macdonald, D. B (1909). The religious attitude and life in Islam. University of Chicago Press.
77. Pasha _ Zaidi, Nausheen (2021). Indigenizing an Islamic psychology. Psychology of Religion and Spirituality, 13 (2), 194 _ 203.
78. Shweder, R. A (2000). The psychology of practice and the practice of the three psychologies. Asian journal of social psychology, 3 (3), 207 _ 222.
79. Taeschner, F (1912). Die Psychologie Qazwînis, Inaugural _ Dissertation ... von Franz Taeschner, ... G. Schnürten.
80. Walpole, Sarah Catherine., McMillan, Dean., House, Allan., Cottrell, David., & Mir, Ghazala, "Interventions for treating depression in Muslim Patients: A systematic review", *Journal of Affective Disorders*, V.145, N.1, 2013, pp11 _ 20.